

bilimname XXXI, 2016/2, 131-177
Geliş Tarihi: 03.10.2016, Yayın Tarihi: 12.12.2016
doi: <http://dx.doi.org/10.21646/bilimname.2016.5>

HİCRİ İLK DÖRT ASRIN ÖNDE GELEN ARAP DİLBİLİMCİLERİ PERSPEKTİFİNDEN HARFLERİN MAHREÇLERİ ve SIFATLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Ali ÇİFTÇİ^a

Öz

Harflerin mahreçleri ve sıfatları konusu, hicri ilk dönem dilbilimcilerin üzerinde durdukları ve işledikleri konuların başında gelmektedir.

Erken dönem filologlarından Halil b. Ahmed (ö.175/791), Sâmi alfabelerde öteden beri yaygın olan 'ebced' tertibini, Nasr b. Âsım el-Leysi (ö.89/708) ve Yahya b. Ya'mer (ö.129/746) tarafından yapılan harflerin tertip sistemini kabul etmemiş, kendisi çıkış yerlerini esas alarak harfleri, mahreçlerine göre bir sıraya koymuştur. Yine Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sibeveyh (ö.180/796) de harfleri mahreç sırasına göre sıralamıştır. Bu iki dil otoritesi kendilerinden sonra gelen el-Müberred (ö.286/900), İbn Düreyd (ö.321/933) ve İbn Cinnî (ö.392/1002) gibi âlimleri etkilemiştir. Bu filologlar harflerin sıfatları konusunu da müstakil bölüm halinde ele almışlardır. Tarihsel olarak sonradan gelen dilbilimcilerinin kendilerinden önceki filologlardan etkilendikleri görülmekle birlikte bizzat her dilbilimci orijinal değerlendirmelerde bulunmuştur.

Tecvide dair eserlerin yazılmaya başlandığı V. Asır ve sonrasında telif edilen eserlerde harflerin mahreçleri ve sıfatları konusu ilk dönem dilbilimcilerinin yorumları istikametinde gelişme göstermiştir. Bu konuların tecvidin asıl konusunu teşkil ettiği bir gerçektir. Tecvide dair orta ve son dönemde kaleme alınan eserlerde işlenen harflerin sıfatları ve adedi konusunun ilk dönem filologlarının tespitine çok yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar kelimeler: Ses, harf, mahreç, Halil b. Ahmed, Sibeveyh, el-Müberred.

^a Yrd. Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi, aciftci@konya.edu.tr

Giriş

Apaçık fasih bir Arapça lisanı ile Peygamber (sav)'in kalbine Cebrail vasıtası ile indirilen Kur'an, Arapçayı en iyi konuşan Hz. Peygamber tarafından en güzel şekilde² tertil üzere okunmuş, Hz. Peygamber'e nasıl okuyacağı bizzat Cebrail tarafından öğretilmiştir.³

İnen ayetler Hz. Peygamber tarafından İslam'a giren kişilere okunmuştur. Selikaları düzgün olan bu Müslümanlar kendilerine okunan ayetleri en güzel şekilde okumaya gayret etmişler ve başkalarına da öğretmekten geri durmamışlardır.

İndiği günden itibaren doğru bir şekilde okunan Kur'an, sahabenin bir kısmı tarafından tamamen ezberlenmiş, vahiy kâtipleri tarafından yazılmış hem şifahî hem de kitabî olarak bir sonraki nesle aktarılmıştır.

Kur'an, Hulefa-i Râşidin döneminde de inananlar tarafından aynı hassasiyetle okunmuş ve başkalarına da okutulmaya çalışılmıştır. İslamî fetihlerin sonucu olarak Arap olmayan milletler İslam'a girmişler, onlar da dinin ana kaynağı olan Kur'an'ı okumaya, anlamaya ve başkalarına öğretmeye çalışmışlar ve bu konu da ısrarcı olmuşlardır.

Arap olmayan unsurların okuyuşlarında zaman zaman hatalar zuhur edince hareke ve noktadan âri olan Kur'an nüshaları önce harekeye sonra birbirine benzeyen harflere noktalar konmak suretiyle hatalı okuyuşların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bu noktalama ve nokta şeklinde harekeleme faaliyeti hicrî birinci asır bitmeden önce gerçekleşmiştir. Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren Arap dilinin korunması ve buna matuf dilin kurallarının doğru bir şekilde tespiti faaliyeti başlamış, hicri ikinci asırda da bu faaliyet hummalı bir şekilde devam etmiştir. Hicri ikinci asırda bu faaliyeti gerçekleştirenlerin başında ünlü dilbilimcisi Halil b. Ahmed (175/791) gelmektedir.

Hicrî ikinci asrın en önde gelen dilbilimcisi olan Halil b. Ahmed öncelikle Kur'an harflerini, çıkış yerlerine (mahreç) göre sıralamış ve mahreçlerine göre adedini tespit etmiştir. Bu faaliyetle yetinmemiş noktalar şeklinde olan hareketleri harflerin minyatürlerini kullanarak yeni bir şekle kavuşturmuştur.

² 75 Kıyame, 17-18; 73 Müzemmil, 4.

³ 26 Şuara, 193- 195.

Günümüzdeki harekeleme sistemi Halil b. Ahmed'in çalışmasının olgunlaşmış şeklidir. Onun talebesi Sibeveyh, Arap dilinin kurallarının tespiti konusunda yoğun bir çalışma eylemi başlatmış, bunun bir semeresi olan *el-Kitap* adlı eseri ortaya çıkmıştır. Sibeveyh bu eserinde Kur'an'ın doğru, fasih bir şekilde okunması, Kur'an harflerinin Lahn'den uzak bir şekilde telaffuz edilmesi için harflerin mahreçleri ve sıfatları konusunu tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.

Hicri ikinci asırda yaşayan kıraat imamlarından Âsım b. Behdele (ö. 127/745), İmam Nâfi (ö. 169/785), Hamza b. Habib (ö. 156/773), Ebû Amr (ö. 154/770), İmam el-Kisâî (ö.189/805) gibi kıraat konusunda önde olan zevat Kur'an'ın doğru bir şekilde okunması, Hz. Peygamber'in sahabeye öğrettiği, sahabenin de tabiinin önde gelenlerine öğrettiği metotla, usulle kıraat edilmesine yönelik hummalı bir faaliyet sürdürmüşlerdir.

Kıraat imamlarının şifâhen sürdürdükleri Kur'an'ı doğru okuma çalışması, dilbilimcileri tarafından da kitabî olarak desteklenmiştir. Kıraat imamları aynı zamanda birer filologdurlar. Örneğin Kûfe dil ekolünün lideri el-Kisâî hem kıraatte imam hem de filologdur. İmam Âsım, aynı zamanda Halil b. Ahmed'in hocasıdır.⁴

Hicri üçüncü asrın önde gelen filologlarından olan el-Müberred (ö.286/900), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) gibi âlimler de eserlerinde Kur'an harflerinin kelimelerinin, doğru bir şekilde telaffuz edilmesi gerçeğini dikkate almışlar ve eserlerinde harflerin mahreçleri, sıfatları konusuna özel bir bölüm ayırmışlardır.

Hicri dördüncü asrın önde gelen dilbilimcilerinden Ezherî (ö. 370/980), İbn Düreyd (ö.321/933), İbn Cinnî (ö.392/1002) gibi otoriteler de eserlerinde Kur'an harflerinin mahreçleri, sıfatları konusuna özel bir bölüm açmışlar, büyük dil otoritesi olan bu müellifler, bu gayretleriyle Kur'an'ın doğru, fasih bir şekilde okunmasını hedeflemişlerdir.

Bizi bu çalışmaya iten sebep, harflerin mahreçleri ve sıfatları konusu, tecvide dair müstakil eserlerin ortaya konduğu hicri IV. Asrın sonu ve V. Asrın başında kaleme alınan eserlerde üzerinde durulan müstakil olarak ele alınan bir konu mudur? Yoksa tecvide dair eserlerin telifinden çok önce bu konular dilbilimciler tarafından ele alınmış mıdır meselesine ışık tutmaktadır. Biz bu çalışmamızda tecvidin ana konusu olan harflerin

⁴ İbnü'l-Cezeri, Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1429), *Gayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra*, naşir, Gotthelf Bergstrasse, Mektebetü'l-Hancı, Mısır, 1351/1932, I, 275.

mahreçleri ve sıfatları konusunun hicri ilk dört asrın önde gelen filologları tarafından nasıl ele alındığını ve bu konudaki yorumlarının, yaklaşımlarının neler olduğunu ortaya koyarak meseleyi aydınlatmaya çalışacağız. Ayrıca harflerin mahreçleri ve sıfatları konusunun ilk defa tecvide dair yazılan eserlerle ortaya çıktığını söyleyen kişilerin mesnetsiz ve bir delile dayanmadan görüş ileri sürdüklerini, iddialarında tutarsız olduklarını, ilmî gerçeklikten uzak olarak konuya yaklaşmış olduklarını da göstermiş olacağız.

Bu çalışmamızda Ezherî (ö.370/980)'nin *Tehzibü'l-Lüğa* adlı eserinin iki farklı baskısını kullandık. Halil b. Ahmed'e isnad ettiği görüşleri Abdüsselam Harun'un tahkikiyle el-Müessesetü'l-Mısriyye'de 1964 yılında basılan eseri kullandık. Kelime ve kavram tahlillerini ise Riyad Zeki Kasım'ın tahkiki ile Beyrut'ta 2001'de Darü'l-Ma'rife'de basılan *Tehzibu'l-Luğa* adlı eserine atıfta bulunduk.

Hicri ilk dört asırda öne çıkan filologlara göre harflerin mahreçleri ve sıfatları konusunu ele almadan önce harflerin oluşum aşamasında onları meydana getiren öğelerin neler olduğunu ele almak daha doğru olacaktır. Bu unsurlardan ilki olan nefes kavramı üzerinde duralım.

A. Nefes

Arapça'da N-F-S maddesinden türemiş bir kelimedir.⁵ (التَّنْفُسُ نَفْسٌ) tatlı bir rüzgârın, bir esintinin boğaz boşluğundan çıkması, bu kelimelerle anlatılır. Bizi dinlendiren ve rahatlatan her şey nefestir.⁶ (نَفْسٌ) kelimesinin (الْجُرْعَةُ) yudum anlamı da vardır.⁷ Suyu bir yudumda içtim (شَرِبْتُ الْمَاءَ بِنَفْسٍ) cümlesiyle anlatılır.⁸

Rüzgâr için de nefes kelimesi kullanılır. (لا تسبوا الريح فإنها من نفوس الرحمن) "Rüzgâra sövmeyiniz. Zira o rüzgâr Rahman'ın nefesidir."⁹ Yani o rüzgâr bir

⁵ Halil b. Ahmed el-Ferahidi (175/791), *Kitâbü'l-Ayn*, tah: Davud Sellum Süleyman el-Anbeki, Mektebetü Lübnan, I.baskı, Beyrut 2004, s. 839.

⁶ Halil b. Ahmed, *age*, s. 838.

⁷ Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri (400/1009), *Es-Sıhah*, tah: Halil Me'munŞeyha, Darü'l-Ma'rife, II.Baskı, Beyrut 1428/2007, s.1059.

⁸ Halil b. Ahmed, *age*, s. 838.

⁹ İbn Kuteybe, EbûAbdillah Muhammed (276/889), *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, tah: Muhammed Said Muhammed Hasan el-Buhari, Ali b. Nafi' el-Uleyyan, yy 1413/1993, s.427.

rahmettir, esintidir ki onunla üzüntü ve sıkıntılar atlatılır¹⁰ hadisinde de bu anlama vurgu yapılmıştır.

Lügavî yönden bu anlamları taşıyan nefes/soluk kavramı, sesbilim açısından da "Akciğerlere çekilen, akciğerlerden atılan hava veya ciğerlere alıp verme nefes/soluk" olarak tanımlanmıştır.¹¹

Dil bilimcilerden Doğan Aksan, nefes/soluk alıp verme konusunu şöyle izah eder: " Soluk alma ve soluk verme bir körük gibi çalışan akciğerlerle gerçekleşir. Diyafram adı verilen kubbe biçimindeki güçlü kas demeti, göğüs kaslarının yanı sıra görev alıp soluk verirken yükselerek, soluk alırken de karın boşluğuna doğru inip düzleşerek göğüs oylumunu, dolayısıyla akciğerleri genişletip daraltır."¹²

Tecvîd ilmiyle alakalı eserlerde de nefesle ilgili bilgilere yer verildiği görülmektedir. Nitekim, Taşköprizade (ö.968/1561) "*Şerhü'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*" adlı eserinde; insanın içinden dışarıya çıkan hava tabii yolla olursa buna " nefes " adı verilir. Şayet bu çıkan hava irade ile olursa o hava için iki cismin birbirlerine çarpması sonucu oluşan bir dalgalanma ve titreşim olursa bu da ses olur¹³ demektedir.

İnsanın içinden dışarıya çıkan hava eğer sessiz/ses oluşturmadan çıkarsa nefes adını alır¹⁴ şeklinde yorumlayan Mar'aşi (ö.1145/1732), nefesin sese dönüşmemesi için bir başkasının işitemeyecek kadar sessiz oluşuna, sessiz olması gerektiğine dikkat çekmiştir.

İnsanın içinden dışarıya çıkan hava işitmeksizin tabii bir yolla atılır ve itilirse buna nefes adı verilir¹⁵ diyen Muhammed Mekki de (ö.1322/1902) aynı konuya yani çıkan havanın duyulmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Dil bilimci Necip Üçok da aynı noktaya işaret ederek; 'h' harfi bir nefes harfidir. Zira 'h' harfinin birçok dereceleri vardır. İşitmeyecek nefesle de 'h' harfi teşekkül edebilir,¹⁶ diyerek sıfat itibarıyla kendisinde zayıf sıfatların

¹⁰ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, s.1041.

¹¹ Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim*, Türk Dil Kurumu yayınları, Levent Ofset matbaacılık, Ankara 1995, II, 178.

¹² Ganim Kadduri el-Hamed [y.y.,t.y.] , *ed-Dirasatü's-savtiyye inde ulemai't-tecvîd*, Matbaatü'l-Hulud, I.Baskı, Bağdat 1986, s. 118.

¹³ Muhammed b. Ebî Bekir el-Maraşî (1150), *Cühdü'l-Mukıll*, tah: Salim Kadduri el-Hamed, DâruAmman, II. Baskı, Amman 2008, s.123.

¹⁴ Muhammed MekkiNasr (1322) *Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid fi İlmi't-Tecvid*, tas: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut 1971, s. 44.

¹⁵ Üçok Necip, *Genel Fonetik Ana Çizgileri*, AÜ, Dil Tarih – Coğrafya Fizik yay, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul 1951, s. 28.

birleştiği 'h' harfinin nefesle de çıkabileceği görüşünü dillendirmiştir. Türkçede 'h' harfi olarak adlandırılan bu harf, Arapça hece harflerinden (ه) harfine tekâbül eder. Boğaz ortasından çıkan (ح) harfi kastedilmemiştir.

İnsanın nefesi sesin, kelimenin ve sözün vücuda gelmesine bu da birçok dilin ortaya çıkmasına sebep olur.¹⁷

Harfi oluşturan unsurlardan ilki olan nefes/solunum olgusu hakkında bu bilgileri aktardıktan sonra ikinci bir unsur olan ses kavramı üzerinde duralım.

B. Ses

Bu kavramın önce lügavi olarak hangi anlamları ihtiva ettiği üzerinde duralım.

Ses, Arapça'da S-V-T kökünden türeyen (صوت) kelimesi ile ifade edilmektedir. (قال يقول) vezninden (صات يصوت صوتا) seslenmek, çağırmak anlamındadır. (صائح = صائت) bağıran, çığlık atan kişi, demektir. (تفعيل) vezninde (تصويت) aynı anlamları kapsar.¹⁸

Gür sesli adam için (رجل صَيِّت، رجل صائت) tamlaması kullanılır. Hz. Abbas'ın sesinin gür olduğunu anlatılması (كان العباسُ رجلاً صَيِّتاً) cümlesi ile ifade edilmiştir.¹⁹

İnsanlar arasında güzel yönleriyle ün yapmış, gıyabında güzellikle anılan kişiler için (رجل صَيِّت) tamlaması kullanılır.²⁰

Sesi, "işiten kişinin kulağına ağırlık veren her bir şey sestir" şeklinde tanımlayan İbn Fâris (ö. 395/1004) sesin kulağa çarpması sonucu işiten kişinin kulağında bir çınlama, bir ağırlık oluşturacağına işaret etmiştir.²¹ Bir kişinin arzu etmediği bir lakabla bir sıfatla anılması (أصات الرجل بالرجل) cümlesi ile ifade edilir. Bir işin bozuk, düzensiz gitmesinden sonra düzelmesi de

¹⁷ Uludağ Süleyman, "nefes", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 522.

¹⁸ Halil b. Ahmed, *age*, s. 458; Cevheri, *es-Sıhah*, s. 605; İbn Manzur, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisanü'l-Arap*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts, II, 57.

¹⁹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 458; Cevheri, *es-Sıhah*, s. 605 – 606; Isfehani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, (ö. V/XI.yüz yılın ilk çeyreği), *el-Müfredat ff garibi'l-Kur'ân, Darü'l-Ma'rife*, tah: Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, ts, s.289; İbn Manzur, *age*, II, 5758.

²⁰ Halil b. Ahmed, *age*, s. 458; İbn Faris, *a.g.e.* s. 580; Cevheri, *es-Sıhah*, s. 606.

²¹ İbn Faris, *age*, s. 580.

(أَنْصَاتِ الْأَمْرُ) cümlesi ile anlatılır. Bir adam ki yaşlanmış, beli eğilmiş, bu adam eski sıhhatine kavuşup belinin eğriliği gidince (أَنْصَاتِ الرَّجُلُ) cümlesi kullanılır. Adeta gençliği geri dönmüş, demektir.²²

İbn Cinnî, sese nefesle birlikte akışkan ve kesintisiz olarak çıkan araz, demektedir.²³

Râğıb İsfahânî, "ses" in Arapça karşılığı olan (صَوْتٌ) hakkında şu malumatı vermektedir: (صَوْتٌ) isim olarak, iki cismin birbirine çarpmasından dolayı sıkışan hava, demektir. Nefes almaksızın oluşan ses, herhangi bir şekilde nefesle çıkan ses. Bu da ikiye ayrılır: 1- İsteğe bağlı olmadan çıkan ses ki cansız varlıklar ve hayvanlardan çıkan sestir. 2- İsteğe bağlı çıkan ses ki bu insanlardan çıkan sestir.²⁴ Râğıb İsfahânî bu sesi de ikiye ayırır: A- El ile ortaya çıkan ses. B- Ağız vasıtasıyla ortaya çıkan ses. Bu da iki kısma ayrılır: 1- Sözlü ses 2- Sözlü olmayan ses. Sözlü sese örnek olarak konuşmayı, sözlü olmayan sese örnek neyin sesi misal verilir.

Hucurât sûresi ikinci ayette "Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinin üstüne çıkarmayın" nehyinde yasağın sese tahsis edilmesi, sesin kelam ve nutuktan daha umumî olmasından dolayıdır. Hz. Peygamber'e karşı kelamı değil, sesi yükseltmenin kötü olduğuna dikkat çekilmiştir.²⁵

Tecvide dair eser veren müellifler ise sesi şöyle izah etmektedirler: İnsanın içinden çıkan hava eğer işitilirse ses olur.²⁶

Muhammed Mekkî (ö. 1322/1904), kişinin isteğine binaen çıkardığı seste, sanki iki nesnenin çarpışması ile ortaya çıkan bir dalgalanma özelliği bulunursa buna ses ismi verilir demektedir.²⁷ Taşköprizade²⁸ (ö. 968/1561), Hamza Hüdâî (ö.936/1530) ile Ahmed Muhammed Magnisavî (ö.1000/1591) de insandan çıkan nefesin ve kuvvet ile çıkıp işitilmesi durumunda ses ortaya çıkar, demişlerdir.²⁹

²² Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tezhibü'l-lüga*, II, 1956; Cevheri, *es-Sıhah*, s. 604.

²³ İbn Cinni, Ebü'l-Feth Osman b. Cinni el-Mevsî İbn Cinni, (ö. 392 /1001), *Sirru sınaati'l-irab*, tah: Hasan Hindavi, Dâr'ül-Kalem, Dımaşk 1985, s. 6.

²⁴ Râğıb İsfahani, *age*, s. 288.

²⁵ Râğıb İsfahani, *age*, s.288.

²⁶ El-Mar'aşi, Saçaklızade, *age*, s. 123.

²⁷ Muhammed Mekki, *age*, s. 44.

²⁸ Ganim Kaddurî, *age*, s. 120.

²⁹ Hamze Hüdâî (ö. 936/1530), *Tecvid-i Edaiyye*, İzmir 1301, (mecmua içinde); Magnisavî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1000/1591), *Terceme-i Cezeri, İzmir 1301*, (mecmua içinde), s. 98.

Hüsni Şeyh Osman ve Mehmet Ali Sarı da insan iradesi ile çıkan nefes, boğazdaki ses tellerini titreştirerek çıkarıldığında ses meydana gelir, ³⁰ diyerek irade ve isteğe bağlı nefesin ancak sesi oluşturabileceğini söylemişlerdir. Tabii yolla hayatiyetimizi devam ettirmek için alıp verdiğimiz nefesin ses oluşturmayacağına dikkat çekmişlerdir. Bu izahlardan da anlaşılıyor ki ses için gerekli olan şeylerin başında nefes olayı ve bu nefesin irade ile çıkması, verilen nefesin verme anında sesi oluşturan ses tellerine çarpması, bu çarpma sonucunda bir dalgalanmanın olması ve bunun işitilmesi gibi unsurlardır.

Necdet Çağıl, Ahmed Muhtar Paşa'nın sesle ilgili şu tespitini aktarır: "Ses" cisimlerin bireysel parçalarının titreşim arz etmesinden ve bu titreşimlerin kulağımıza kadar ulaşmasından meydana gelir. Bu titreşimler hızlı olursa sesler ince ve ağır, yavaş olursa sesler de kalın olur. Bu şekilde oluşan seslerin değişik tarzlarda dizilmesinden gam, gamların birbirine karışıp uyuşmasından da makamlar hasıl olur. ³¹

1. Dil Biliminde Ses

İşitme uzuvlarımızla duyduğumuz ve yalnız işitme uzuvlarımızla duyduğumuz dış izlenimlerin tamamına ses denir. En basit periyodik hareket ile yani basit rakkas hareketi veya ihtizazı/titreme ile meydana gelen ses izlemine de ton denir. Öyleyse diğer bir tarife göre ses; yalın tonların birleşmesinden oluşan bir komplekstir³² diyen Üçok, sesle ilgili bir diğer kavrama dikkatimizi çekmektedir ki o mefhum da oynaklanma kavramıdır.

Üçok, akciğerlerden çıkan nefesi şekillendirerek ses husule getiren veya sese tınlama veren uzuvlarımız esas itibarıyla üçtür: a) Gırtlak b) Ağız c) Burun³³ şeklindeki açıklamasıyla sesin oluşumundaki organlara dikkat çekmiştir.

Sesin oluşumunda rol alan organlarımızın en önemlisi olan ses tellerinin sesin husule gelmesindeki etkisini de Doğan Aksan şöyle izah eder: " Sesin oluşumunda birinci derecede rol oynayan ses telleri önde kalkan kıkırdağın içiyle, halka kıkırdağın iç kenarları arasına yerleşmişlerdir. Gırtlak

³⁰Hüsni Şeyh Osman, *Güzel Kuran Okuma (Hakku't-Tilaveh)*, trc: Yavuz Fırat, Fecr yay, Ankara 2005, s. 162; Sarı, Mehmet Ali, *Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Tekniği*, Nümune Matbaacılık, ts, s. 43.

³¹Çağıl, Necdet, *Kıraat Olgusu Çerçevesinde Kur'an'ın Belagat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat yay, Ankara 2005, s. 25; Ahmed Muhtar Paşa, *Musikî Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, I, 2.

³² Üçok, Necip, *age*, s. 13.

³³ Üçok, *age*, s. 8 – 9.

aynasıyla bakılacak olursa ses tellerinin aşağı yukarı gırtlığın ortasında iki giriş biçiminde yer aldığı görülür. Sesin oluşumunu sağlayan söyleyiş sırasında ses telleri – yan yana konulmuş iki tebeşir biçiminde – bir araya gelerek iç büzülmesiyle ses yarığını tümünden kapatırlar. Gergin durumdaki ses telleri, soluk borusundan gelen havayla yatay olarak ve büyük bir hızla titreşirler. Titreşimin hızı erkeğe, kadına, gence, yaşlıya, kişisel yapıya göre insandan insana değişir. Ses tellerinin titreşim hareketlerinin filme alınabilmesi için saniyede 3000 dolayında resim çekebilen özel makinelere ihtiyaç duyulmaktadır... Görüldüğü gibi ses telleri dolayısıyla gırtlak titreşimi sağlayan organlardır. Tınlamayı veren bölge ise, ses yarığının yukarısındaki yutak, ağız ve burun boşluğudur."³⁴

Doğan Aksan'ın bu açıklamaları bize gösteriyor ki sesin meydana gelmesi için sağlıklı bir vücuda, sâlim bir ağız, boğaz, burun yapısına sahip olmak gerekir. Ses ile ilgili tını, vokal, "konson" gibi kavramlar da vardır. Ama üzerinde durduğumuz asıl konu ses olmadığı için bu kavramların neler olduğu üzerinde durmuyoruz.

Şimdi de kelimeyi oluşturan unsurlardan bir diğeri olan "harf" kavramı üzerinde duralım.

C. Harf

Önce bu kavramın hangi anlamları kuşattığını lügavî olarak ele alalım.

1. Lügavî Yönden Harf

Harf, bir şeyin ucu, keskin tarafı, bir şeye meyletmek anlamlarını da ihtiva eder.³⁵ Araplar hem güçlü hem de cılız deve için de "harf" kelimesini kullanırlar. Devenin hörgücü yüksek olduğu için dağın tepesine benzetilmiş, yorgunluktan yürüyemeyecek durumuna gelmiş, yorgun deveyi de "harf" kelimesiyle nitelerler.³⁶

Sözü mecrasından başka bir tarafa döndürmek (تحريف الكلام عن مواضعه) kalemin ucunu sivirtmek de (تحريف القلم) cümlesiyle anlatılır.³⁷

³⁴ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu yay, Ankara 1995, II, 181 - 182

³⁵ İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen (321/933), *Cemheretü'l- Lüğâ*, tah: İbrahim Şemsüddin, Darü'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 597; İbn Faris, *age*, s. 255; İbn Manzur, *age*, IX, 43.

³⁶ Halil b. Ahmed, *age*, s. 151; Ezheri, *age*, I, 790; İsfahani, *age*, s. 114.

³⁷ İbn Faris, *age*, s. 256; Cevheri, *age*, s. 225; 4- Nisa 46. Ayette de bu anlamı görmekteyiz: "Yahudilerden öyleleri vardır ki kelimeleri yerlerinden kaydırıyorlar "

Kur'an'dan olan bir kelime ki bir kıraatle okunuyor ise buna da harf ismi verilmektedir.

Mesela (يقراً القرآن في حَرْفِ ابن مسعودٍ، أي في قراءة ابن مسعود) Kur'an İbn Mes'ûd'un harfiyle okunuyor demek İbn Mes'ud'un kıraatine göre okunuyor demektir.³⁸

(حَرْفٍ) kelimesi lehçe anlamına da gelir. (انزل القرآن على سبعة احرفٍ) Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. ³⁹ Bu hadiste yer alan (على سبعة احرفٍ) ifadesini Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (ö. 224/838) ve onun takipçileri Arap kabilelerinin yedi lügatini yedi lehçesi olarak değerlendirmişlerdir. Buna göre anlam Kur'an yedi Arap kabilesinin diline/lehçesine göre nazil olmuştur demektir.⁴⁰

Şimdi de "harf" kavramının tecvide dair yazılan eserlerde ne anlama geldiğini incelemeye çalışalım.

2. İstılâhi Yönden Harf

Halil b. Ahmed harf mefhumunu şöyle tarif eder: " Anlamları ayırmak için müstakil bir edat olarak bina edilmiş her bir kelime harftir. İster bu kelime iki veya daha fazla harften oluşsun farketmez. (حتى هل بل لعل) örneklerinde olduğu gibi."⁴¹

Aliyyü'l-Karî harfin ıstılahi tanımını şöyle yapar: "Bilinen mahreç bölgelerinden birisine dayanarak çıkan sese harf denir. Burada ses ya boğaz, dil ve dudak gibi mahreç bölgelerinden birine dayanır ya da mukadder bir mahrece dayanır ki med harflerinden () elifin mahreci buna bir misal teşkil eder."⁴²

Saçaklızade Mar'aşî de: "Muhakkak veya mukadder bir mahrece dayanarak çıkan sese harf denir"⁴³ şeklinde bir tanım yaparak harfin mahreç bölgesine itimad ederek çıkan ses olduğuna dikkat çekmiştir.

"Sesin belli bir noktaya, yani mahrec-i muhakkaka dayanması sebebiyle birtakım hususiyetler ârız olur. Bu da sesin kendisinde son

³⁸ Halil b. Ahmed, *age*, s. 151; Ezheri, *age*, I,788.

³⁹ Buhari, Muhammed b. İsmail el-Mugire (256/870), *El-Camii's-Sahih*, K. Fedaili'l-Kur'an, V, 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 16.

⁴⁰ Ezheri, *age*, I, 789.

⁴¹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 151.

⁴² Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-FikriyyeŞerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2009., s.8.

⁴³ Saçaklızade, Mar'aşî, *age*, s. 123; Hamza Hüdaî, *age*, s. 34; Magnisavî, *age*, s. 98 – 99.

bulduğu boğazın bir bölümü veya dil, dudaklar, geniz boşluğu gibi organlardır ki bu organlara dayanarak çıkan sese harf denir"⁴⁴ yorumunu yapan M. Mekki de harfin oluşumunda sesin organlara dayanmasının şart olduğu, bir uzva dayanmadan çıkan sesin ise gerçekte bir harfe işaret etmediğine dikkat çekmiştir.

"Harfler hurûf-i hicâ ve hurûf-i mâna olarak ikiye ayrılırlar. Hurûf-i hica, seslerden bir cihet yani sesin bir yönünü teşkil eder. Huruf-i mâna ise isim ve fiillerin manalarının bir yönünü ihtiva eder. Hurûf-i hica ilm-i sarfın, huruf-i mâna da nahiv ilminin konusudur. Hurûf-i hica muhakkak ve mukadder bir mahrece dayanarak çıkan seslerdir. İnsana mahsustur."⁴⁵ Şimdi de harfin oluşumunu sağlayan diğer bir öge olan mahreç kavramı üzerinde duralım.

D. Mahreç

İlk dönem filologlarının harflerin mahreçleri konusundaki görüş ve değerlendirmeleri üzerinde durmadan önce mahreç kavramının lügavî yönden hangi anlamları kuşattığını incelemeye çalışalım.

1. Lügavî Yönden Mahreç

Mahreç Arapçadaki sarf ilmi kavramı olarak sülasi (خرج) H-R-C fiilinden türetilmiş mimli mastardır. Çıkış yeri anlamına gelmektedir.⁴⁶ (دخل يدخل – خرج) vezninden türetilen bu kelime, bir yerden çıkmak veya bir durumdan bir halden başka bir hale geçmek anlamlarına gelir.⁴⁷ Mesela, semanın bulutlardan arınıp açık olması (خرجت السماء خروجا) cümlesiyle anlatılır.⁴⁸

(الخروج) kelimesi mastar olarak bir yere girmenin zıddı yani bir yerden çıkmak demektir.⁴⁹ Ufuktan ilk olarak ortaya çıkan bulut (خروج السحابة) tamlaması ile anlatılır.⁵⁰

⁴⁴ Muhammed Mekki, *age*, s. 44; Mehmed Zihnî Efendi (1332/1913), *el-Kavlü's-Sedid fi İlmî't-Tecvid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316, s. 22.

⁴⁵ Şeyh Hüsnî Osman, *age*, s. 162; Işın, Ali Rıza, *Tecvid Dersleri Ders Notları*, Konya 1971 – 1972, s. 13.

⁴⁶ Cevheri, *age*, s. 288.

⁴⁷ İsfahani, *age*, s. 145.

⁴⁸ Ezheri, *age*, I, 1003.

⁴⁹ İbn Düreyd, *age*, I, 495; Cevheri, *age*, s. 288.

⁵⁰ İbn Faris, *age*, s. 313; Halil b. Ahmed, *age*, s. 198.

Aynı kökten türeyen (تخریج) kelimesi de daha çok ilimler ve sanatlar için kullanılır.⁵¹

Bir yıl içerisinde belli bir miktarın maldan çıkarılıp ayrılması (والخراج، الخرج) kelimeleriyle ifade edilir.⁵² Sultanın/idarecinin zimmilerden aldığı toprak vergisi veya baş vergisine "haraç" adı verilir.⁵³

2. İstılâhî Yönden Mahreç

Mahreç, harfin kendisinden neşet ettiği/doğduğu yerdir.⁵⁴

Ahmed b. Cezerî, mahreci, "Harfin doğduğu yer ve alan" olarak tarif etmektedir.⁵⁵

Kastallanî (ö. 923/1517) ise iki tanımını birleştirir ve der ki; "Mehâric kelimesi mahreç kelimesinin çoğuludur. Bu da harfin kendisinden doğduğu yerin adıdır ve harfi doğuran yerdir."⁵⁶

Ali el-Kâri ise, mahrecin en yaygın tanımının şöyle olduğunu söyler: "Harfin kendisinden zuhur ettiği/çıktığı ve başka harflerden ayrıldığı yerdir."⁵⁷

Halil Husarî ise, "Taktiren ve tahkiken kendisinde sesin hapsolmesi yoluyla harfi doğuran yere mahreç denir"⁵⁸ şeklinde tanımlamıştır. Bununla birlikte mahreçler harflerin terazileri mesabesindedir. Bu terazi ile harfin kemiyeti, derecesi ve mertebesi bilinir.⁵⁹

Kıraat ve tecvid uleması tarafından açıklanan mahreç kavramının lügavî ve ıstılâhî yönden ihtiva ettiği anlamlarını bu şekilde arz ettikten sonra sonra şimdi de Arap alfabesini temsil eden harfleri sırasına göre ilk dönem dilcilerinin araştırmaları ve onların tespitlerine göre mehâric yönünden incelemeye çalışalım. Ancak harflerin çıkış yerlerinin belirlenmesinden önce bu harflerin nasıl bir tertiple sıralandığı konusu üzerinde duralım.

⁵¹ İsfahani, *age*, s. 145.

⁵² Halil b. Ahmed, *age*, s. 198.

⁵³ Ez-Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö.538/1144), *Esasü'l- Belaga*, Dâru Sâdır, Beyrut 1385/1965, s. 157.

⁵⁴ Ed-Dâni, EbîAmr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevi ed-Dani (ö.444/1053), *et-Tahdidfi'l- İtkanve't-Tecvid*, tah: Ganim Kadduri Hamed, Dâru Amman 2000, s. 102.

⁵⁵ Ganim Kadduri, *ed-Dirasât*, s.122.

⁵⁶ Kastallani, Şihabuddin el-Kastallani, (ö.923/1517) *Letâifü'l-İşarât li-Fununi'l-Kıraât*, tah: Amir es-Seyyid Osman Abdussabur Şahin, Kahire 1972, I, 182.

⁵⁷ Ganim Kadduri, *age*, s. 122; Mar'aşi, *age*, s. 123.

⁵⁸ Husari, *age*, s. 49.

⁵⁹ M. Mekki, *age*, s. 44; Işın, *age*, s. 13.

3. İlk Dönem Arap Dilcilerine Göre Harfler ve Mahreçleri

Arap dilini oluşturan harflere (الحروف العربية، الحروف الهجائية) ve (حروف المعجم) gibi adlar verilmiştir.⁶⁰

Arap alfabesinde harf sıralamasının harflerin yazılış benzerliklerine göre yapıldığı bilinmektedir. Bu sıralamanın, (ابجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت) terkinde yer alan Medyen krallarının isim sıralamasına göre yapıldığı iddiası da söz konusudur. Bu sıralamanın eski çağlarda diğer dillerde kullanılan dizilişlere benzediği görülmektedir. İlk yazılı Arapça eserleri telif edilmeye başlandığı hicri I. Asrın sonları ve II. Asrın başlarında harflerin yazılıştaki şekil benzerliğine göre sıralandığı görülür.⁶¹

Ebu Amr ed-Dâni (Ö. 444/1052) Arap alfabesinin dizilişindeki sırayı bazı dilcilerden nakillerde bulunarak harfleri (ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز) şeklinde sıraladıktan sonra, bu ilk on bir harfi oluşturan tertipte ittifak vardır ve Meşrik ehli⁶² bu harflerden sonra şöyle bir sıralama yapmıştır der ve harfleri sıralar:

(س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ي - لا)⁶³

Yine Ed-Dâni Mağrib ehlinin harfleri (ج) harfinden sonra şöyle sıraladıklarını bize aktarır: (ط ظ ك ل م ن ص ض ع غ ف ق س ش ه و ي)⁶⁴

Ed-Dâni bu tertibin kim ve kimler tarafından yapıldığına dair bir görüş serdetmemektedir. Şekil bakımından birbirine benzeyen harflerin karışıklığını önlemek için ilk defa harflere nokta koyan kişinin Ebu'l-Esved'in talebelerinden Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708) 'nin olduğunu, bazı müellifler Nasr b. Asım ile birlikte Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746)'in de bu işte görev aldığını söylerler.⁶⁵

⁶⁰ Sibeveyhi, Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kamber (Ö.180/796), *El-Kitab*, tah: Abdüsselam Harun, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, III, 266; İbn Manzur, *age*, I, 13; İsmail Durmuş, "harf", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 158.

⁶¹ İnce, Nazife Nihal, *Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, Aybil yay, Konya 2011, s. 108.

⁶² Meşrik ehli İslam'ın yayıldığı, doğduğu Hicaz, Irak, Yemen, Şam ve Ortadoğu coğrafyası

⁶³ Ed- Dâni, Ebu Ömer Osman b. Said b. Osman (ö.444/1053) *el-Muhkem fi-Nakdil-Mesahif*, tah: Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Daru'ul Kütübi'l-İlmiyye, s. 26-27 - 28- 29.

⁶⁴ Ed- Dâni, *el-Muhkem*, s. 29.

⁶⁵ Subhi Salih, *Mebâhif fi 'ulûmi'l-Kur'an, Dâru'l-İlmi lil melâyîn*, Beyrut, 1968, s. 93-94; ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 12-13.

Harflerin şekil bakımından birbirine benzeyenlerini noktalar koyarak temyiz eden Nasr b. Âsım el-Leysi'nin aynı zamanda harflerin tertibini de oluşturduğunu savunan çağdaş yazarlar vardır.⁶⁶

Arap alfabesinin bugünkü alfabetik sırası lügat ehlinin tertibidir.⁶⁷ Ehl-i Edânın tertibi ise mahreçlere göre oluşturulan tertiptir. ⁶⁸ Halil b. Ahmed, harflerin dizilişini ne lügat ehline göre dizilişini ne de ebced tertibine göre dizilişini dikkate almış, harfleri mahreçlerine göre bir sıralamaya tabi tutmuştur. Onun sıralamasında ilk harf (ء) hemze değildir. Zira Halil b. Ahmed'e göre (وى) ve (ء) ağız ve boğaz boşluğundan (cevf) çıkan harflerdir. ⁶⁹ Mahreç sırasına göre ikinci harf olarak (ه) harfini sıraya koymamıştır. Zira (ه) harfi mehtute, yani zayıf ve gizli sıfatların kendisinde toplandığı bir harftir.⁷⁰ Halil b. Ahmed (ع) harfinin boğazın ağza en uzak olan tarafından çıktığını bizzat tedrîbât yaparak görmüş ve harflerin mahreçlere göre sıralamasını (ع) harfini başa koyarak oluşturmuştur. Sonra diğer harfleri (ع) harfine yakın harften başlayarak son harfe kadar boğazın dibinden ağza, dudaklara doğru sıralamıştır. Onun tertibine göre harfler şöyle bir sırayı oluşturmaktadır:

(ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط د ت ظ ث ذ ر ل ن ف م و ا ي - همزة)⁷¹

Halil b. Ahmed'in öğrencisi olan Sibeveyh'in mahreç sırasına göre harfleri tertibi ise şöyledir:

(همزة - ا ه ع ح غ خ ك ق ض ج ش ي ل ر ن ط د ت ص ز س ظ ث ف م و ا ي)

Sibeveyh'in kitabının tahkikini yapan Abdüsselam Harun, bir başka nüshada (ق) harfinin (ك) harfinden önce geldiğini söylemektedir.⁷² Zaten

⁶⁶ Bulut, Ahmet, *Arap Dili Araştırmaları I*, İstanbul 2000, Alfa yay, s. 7; Rihab Muhammed Müfid Şakaki, *Hilyetü't-Tilaveh fi-Tecvidi'l-Kuran*, Mektebetü Ravaiu'l-Memleke, Cidde, II. Baskı, 2008, s. 78; İsmail Durmuş, "Harf", *DİA*, XVI, 162.

⁶⁷ Ganim Kadduri, *ed-Dirasât*, s. 222; Karaçam, İsmail, *Kuran-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İfav yay, İstanbul 2013, s. 186.

⁶⁸ Ganim Kadduri, *age*, s. 222.

⁶⁹ İbn Manzur, *age*, I, 13.

⁷⁰ İbn Cinni, *Sinaati'l-i'rab*, s. 64.

⁷¹ Halil b. Ahmed el-Basri el-Ferahidi, *Kitabü'l-Ayn*, s. 21; İbn Manzur, *age*, I, 13- 14.

⁷² Sibeveyhi, *age*, IV, 431.

Sibeveyh harflerin çıkış yerlerini tafsilatlı olarak ele alırken (ق) harfini (ك) harfinden önce zikrediyor.⁷³

Gânim Kadduri, mahreçlerle ilgili sağlam ve ilk döneme ait bilgilerin dayandığı güvenilir kaynağın, Sibeveyh'in "el-Kitab" adlı eserinin olduğu yönünde bir kanaat belirtmiştir.⁷⁴

Şimdi de Ehl-i Edânın tertibi olan mahreç sırasına göre harflerin tertibini ve bu tertibin dilbilimcilere göre nasıl oluştuğu üzerinde durmaya çalışalım.

a. Birinci Mahreç Bölgesi: Boğazın göğse bittiği yer

Harflerin telaffuzunda nefesin verilmesi esastır. Buna göre yutma değil, çıkarma eylemi gerçekleşmektedir. Halil b. Ahmed dışındaki dilbilimcilere göre, hemzenin çıkış yeri (mahreci) aksa'l-halk denilen, boğazın göğse bittiği yerdir. Halil b. Ahmed harflerin mahreçlerine göre tertibinde ilk sırayı hemzeye değil, ayn harfine vermektedir. Ona göre hemzenin mahreci boğazın dibidir ama mehtutedir. Aslında mehtute sıfatı (ه) harfinde de vardır. Ancak hemzede hem zayıflık hem gizlilik (مُتَوَكِّئَةٌ) hem de sıkıştırma, yani sesin mahrecinde sıkışması (مَضْغُوطَةٌ) sıfatları vardır.⁷⁵ Halil b. Ahmed mahreçlere göre harfleri sıralarken ilk sıraya boğazın dibinden çıktığını söylediği ayn harfini koymuştur. Ona göre mahreç sıralamasında son harf hemzedir. Hemze şayet rahat, zorlanma olmadan telaffuz edilecek olursa yumuşar ve med harfleri denilen (ا و ی) harflerine dönüşür.⁷⁶ Hemzenin başka harflere dönüşümünü gerekçe gösteren Halil b. Ahmed bu sebepten dolayı hemzeyi ilk sıraya koymamıştır. Yine Halil b. Ahmed dışındaki dilbilimcilere göre "aksa'l-halk" denilen boğazın ağza en uzak noktası olan kısmından hemzeden sonra ikinci harf olarak (ه) he harfi çıkmaktadır.⁷⁷

İbn Cinni ise hemzeden sonra ikinci sıraya (و) harfini koymaktadır. Zira Ona göre elif "huruf-u mu'ceme"nin ilk harfidir. Hemze şeklinde idi. Hicaz ehli o hemzeyi tahfif için bazen (و) bazen de (ی) şeklinde yazarlar. (قام، حمار، كتاب)

⁷³ Sibeveyhi, *age*, IV, 431- 433.

⁷⁴ Ganim Kadduri, *age*, s. 175.

⁷⁵ Halil b. Ahmed, *age*, s. 23; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 64.

⁷⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, s. 21- 23.

⁷⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; el-Müberred, *age*, I, 192; İbn Düreyd, *age*, I, 20.

gibi kelimelerde bulunan elif, (أترجة، احمد، إبراهيم) kelimelerinin başında yer alan hemze gibidir. Farkı sadece sakin olmasıdır. Elif harekeli hemze şeklinde yazılır. Mahreç itibariyle hemzenin çıktığı yerin biraz üstünden ama sonuç olarak boğazın kökünden çıkar. Öyleyse hemze ve elif birbirinin aynıdır.⁷⁸ Elif yerine hemze, hemze yerine elif lafzı kullanılabilir. Zaten hemze, yazımda ilk harf olduğu zaman elif şeklinde resmedilir. (أُولَئِكَ إِنَّ أَنْ) örneklerinde olduğu gibi.⁷⁹ Elif harekeden arındığında gerçekte elif olur. Ama tevessü' yoluyla (kullanımda daha çok hemze yerine elif kullanır, Arap alfabesini ilk okumaya başlayan kişi elif-ba diyerek başlar, hemze-ba diyerek başlamaz) kolay telaffuz kastedilirse harekeli olduğu zamanda hemze değil yine elif denilebilir.⁸⁰

Sibeveyh ve el-Müberred'e (ö. 285/898) göre hemzeden sonra boğazın kökünden (ا) çıkar. Ama bazı nahivcilerin görüşünü nakleden İbn Düreyd (ö. 321/933) boğazın en dibinden (ا) harfinin birinci harf olarak çıktığını söyler. Bu nahiv alimlerine göre ilk harf (ا) dır. Onun çıktığı yerden de hemze ve elif çıkar, demektedirler.⁸¹

Halil b. Ahmed ise (ا) harfini, boğazın dibinden çıkan üçüncü harf olarak zikreder ve bu üç harf aynı yerden çıkar, der. Ama sıralamada (ع ح ا) şeklinde bir tertibi savunur.⁸² Ancak Sibeveyh ve el-Müberred'in sıralaması hemze (ا), ha (ح) ve elif (ع) şeklindedir.⁸³ İbn Cinni ise hemze (ا), elif (ع) ve ha (ح) şeklinde sıralamıştır.⁸⁴

b. İkinci Mahreç Bölgesi: Boğaz ortası

Genel kabule göre boğaz ortasından (ع) ve (ح) harfleri çıkar. ⁸⁵ Halil b. Ahmed'e göre ise bu harfler "Aksa'l-Halk" denilen boğazın dibinden çıkar. İlk

⁷⁸ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 41- 42- 43.

⁷⁹ Rihab M. Şakaki, *age*, s. 79.

⁸⁰ Halil b. Ahmed- İbnü's-Sikkit- Ahmed b. Muhammed er-Razi, *Selasetü Kütübün fi'l-Huruf*, tah: Ramazan Abdüttevab, Kahire 1402/1982, s. 134.

⁸¹ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

⁸² Halil b. Ahmed, *age*, Mukaddime böl, s. 26.

⁸³ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; El-Müberred, *age*, I, 192.

⁸⁴ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 45.

⁸⁵ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; EL-Müberred, *age*, I, 192; İbn Düreyd, *age*, I,23; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47

mahreç bölgesi harfleri olarak çıkar.⁸⁶ Boğazın bu bölgesinden çıkan (ع) harfinin telaffuzundaki zorluğun sebebi, harfin boğaz ortasında sıkışmasıdır. Bu harfi aşırı sıkarak okuyanlar olduğu gibi kalın hemze (tefhim) sesiyle okuyanlar da vardır ki her iki okuyuşta hatalıdır.

c. Üçüncü Mahreç Bölgesi: Boğazın ağza en yakın olan kısmı

Genel kabule göre bu bölgeden önce (ع), sonra (ح) harfi çıkar.⁸⁷ İbn Düreyd ve el-Müberred'e göre buradan önce (ح) sonra (ع) çıkar.⁸⁸

İlk tecvid müellifi olarak kabul edilen Musa b. Ubeydullah el-Hâkânî (ö.325/937) ise, manzum olarak kaleme aldığı eserinin 44, 45 ve 46. Beyitlerinde boğazın kısımlarındaki ayrıma temas etmeksizin boğazdan çıkan harfleri (ح ه غ ع ء) şeklindeki bir tertip üzere saymıştır.⁸⁹ Bu harfler aynı zamanda izhar harflerini oluşturan altı harftir.

Halil b. Ahmed'e göre de boğazın ağza en yakın kısmından önce (ح) sonra (ع) çıkmaktadır.⁹⁰ Boğazdan çıkan harflerin tertibinden sonra şimdi de dilden çıkan harflerin dilbilimcilere göre hangi bölgeden çıktıklarını inceleyelim.

d. Dördüncü Mahreç Bölgesi: Dilin kökü ve onun üstündeki damaktır.

Bu bölgeden (ح) harfi çıkar. Halil b. Ahmed (ح) ve (ك) harfleri ağzın dibindeki büyük dilin kökü ile küçük dil arasından çıkar⁹¹ demektedir. Ancak muhakkik (Abdüsselam Harun), Sibeveyh'in *el-Kitabı*'nın bazı nüshalarında (ك) harfinin (ح) harfinden önce zikredildiğini söyler.⁹² Hatta idğamın işlendiği bölümün başında Sibeveyh, Arapça harflerin toplam sayısının 29 olduğunu söyler ve bu sıralamada (ك) harfinin (ح) harfinden önce yer aldığını görmekteyiz.⁹³ Ama harfleri mahreçlerine göre tertip etmeye başlayınca

⁸⁶ Halil b. Ahmed, *age*, Mukaddime böl, s. 26.

⁸⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; İbn Cinni, *age*, s. 47.

⁸⁸ El-Müberred, *age*, I, 192; İbn Düreyd, *age*, I, 21.

⁸⁹ El-Hakani, Musa b. Ubeydullah, *Mecmuu'l-Mütûn fi'l-Kıraat ve't-Tecvid*, tah: Said Abdülhakim Said, MektebetüHalid b. Velid, I. Baskı, Yemen- Sana, 2008, s. 20.

⁹⁰ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

⁹¹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 23.

⁹² İbn Cinni, *age*, s. 45.

⁹³ Sibeveyhi, *age*, IV, 431.

Sibeveyh (س) harfini (ك) harfinden önce zikreder.⁹⁴ Ancak diğer filologlar dilin kökünden önce (س) harfinin çıktığı konusunda ittifak halindedirler.⁹⁵

e. Beşinci Mahreç Bölgesi: Dil kökünün ağza doğru biraz altı ve bunun hizasındaki üst damaktır. Bu bölgeden (ك) harfi çıkar.⁹⁶

f. Altıncı Mahreç Bölgesi: Dil ortası ve onun hizasındaki üst damaktır.

Bu bölgeyi bizzat tanımlayan ve buradan önce (ج) sonra (ش) ve daha sonra (س) çıkar, diyen Sibeveyh ve İbn Cinni'dir.⁹⁷

(س) kaf ve (ك) kâf harflerini (ج ش ض) harfleri takip eder ve bunlar aynı mahreç bölgesinden çıkar. Bunlara lakap olarak Şecriyye harfleri denilir, diyen Halil b. Ahmed (ج ش) harflerinden sonra (س) harfini değil de (ض) harfini dil ortası harflerden saymıştır.⁹⁸

El-Müberred ise (ك) harfinden sonra tertip olarak (ش) harfinin mahreci gelir ve onu (ج) harfi takip eder, kanaatini belirttikten sonra (ض) harfi buradan çıkmaz. Zira onun mahreci avurt içidir. İnsanlardan bir kısmı sol avurt içinden çıkarır, diyerek dil ortası harflerinin iki tanesini zikretmiştir.⁹⁹ Lakin el-Müberred, *el-Muktedab* adlı eserinin "el-İdğam fi'l-Mukarebe" bölümünde (س) harfinin dil ortasından çıktığını ifade ederek dil ortası harflerinin üç tane olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

El-Cahız (ö.255/869), (ض) harfinin sağ avurt içinden çıktığını, bunun zor bir eylem olduğunu söyler ve Ömer b. Hattab (ra)'ın her iki avurd içinden bunu çıkardığını söyler.¹⁰¹

El-Müberred, nun-i müteharrikeye gelince bu harfe (mahreç itibariyle) en yakın harf (ج) harfidir. Aynen (س) harfinin (ج) harfine yakın olduğu gibi

⁹⁴ Sibeveyhi, *age*, IV, 433.

⁹⁵ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26; el-Müberred, *age*, I, 192; İbn Düreyd, *age*, I, 21; İbn Cinni, *age*, s. 47.

⁹⁶ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26; Sibeveyhi, *age*, IV,433; el-Müberred, *age*, I, 192; İbn Düreyd, *age*, I, 21; İbn Cinni, *age*, s. 47.

⁹⁷ Sibeveyhi, *age*, II,414; İbn Cinni, *age*, s. 47.

⁹⁸ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

⁹⁹ El-Müberred, *age*, I, 192- 193.

¹⁰⁰ El-Müberred, *age*, I, 221.

¹⁰¹ El-Cahız, *Ebu Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869) el-Beyan ve't-Tebyin, tah: Abdüsselam Harun, Daru'l-Fikir, Dârulhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1968, I, 47.*

diyerek, 6. Mahreç bölgesinde zikretmediği (ى) harfini 9. mahreç bölgesini izah ederken belirtmiştir.¹⁰² Bundan anlaşılan (ى ج ش) harflerinin mahrecinin dil ortası olduğudur.

İbn Düreyd, bazı nahiv âlimlerinin (ج) ve (ش) harfleri küçük dil harfleridir. (ى) harfi ise dil ortası ile onun karşısındaki üst damaktır¹⁰³ görüşünü nakleder. Onların bu yaklaşımlarına ters yönde bir kanaat belirtmeyerek adeta kendi görüşünün de böyle olduğunu ima etmekte ve (ض) harfi için de dil ortası ve onu takip eden dilin sağ yanından çıkar, demektedir.¹⁰⁴

Bu yorumuyla İbn Düreyd, birçok dil bilimcinin dil ortasından çıktığını söyledikleri bu harflerin küçük dil bölgesi harfleri olarak değerlendirmesi dilin ortasıyla dil kökünün birbirine mücavir olması sebebiyle olsa gerektir.

Bu farklı yaklaşımlardan, anlaşılıyor ki dil ortasından çıkan harfler konusunda ilk dönem filologlar arasında ittifaktan ziyade ihtilafın göze çarptığını müşahede ediyoruz.

g. Yedinci Mahreç Bölgesi: Dilin ucuna yakın yan tarafı ile azı dişleri arasındır. Bu bölgeden (ض) harfi çıkar. Sibeveyh ve İbn Cinni bu mahreç bölgesi (ض) harfine ait bir bölgedir¹⁰⁵ diyerek (ض) harfinin mahrecinin cüzî mahreç olduğunu savunmuşlardır.

El-Müberred'in (ش) ve (ج) harfinin mahrecinden sonra (ض) harfinin mahrecini zikrederek avurt içinden çıkar¹⁰⁶ demesiyle İbn Cinni'nin isteyen sağ azı dişleri ile dilin yan tarafından isteyen de sol azı dişleri ile dilin yan tarafından (ض) harfini çıkarabilir¹⁰⁷ görüşü, iki müellifin (ض) harfinin mahreci konusunda birbirlerine yakın kanaatler taşıdığını bize göstermektedir. Bununla birlikte Halil b. Ahmed ile İbn Düreyd'in (ض) harfini dil ortası harflerinden biri olarak kabul ettiklerine yukarıda temas etmiştik. Telaffuzu zor olan (ض) harfinin Kur'an okuyucuları tarafından farklı telaffuz

¹⁰² el-Müberred, *el-Muktedab*, I, 193.

¹⁰³ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹⁰⁴ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹⁰⁵ Sibeveyhi, *age*, IV,433; İbn Cinni, *age*, s. 47.

¹⁰⁶ el-Müberred, *age*, I, 193.

¹⁰⁷ İbn Cinni, *age*, s. 47.

edilmesinin sebebi, ilk dönem dil bilimcilerinin farklı yaklaşımlarına dayanması sebebiyle olsa gerektir.

Ayrıca (ح) harfini bugün bazı ülkelerde bir kısım kurra (ط) harfi gibi okumaktadırlar. Bu okuyuşun bir hata olduğunu, harflerin sıfatları konusunu ele alırken açıklayacağız.

h. Sekizinci Mahreç Bölgesi: Dilin ucuna yakın iki yanı, dilin ucuna varıncaya kadar olan kısım ile karşısındaki üst damak ve üst dişlerin gerisidir, şeklinde tarif eden Sibeveyh, (ج) harfine dair mahreç bölgesinin izahını yapmış ancak bu bölgeden (ج) harfi çıkar ifadesini kullanmamıştır.¹⁰⁸

El-Müberred (ج) harfinin mahrecini şöyle izah eder: “ Dilin ucu, üst ön dişler ve rabâiyat denilen dişlere temas eder. Bu harfte de inhiraf¹⁰⁹ özelliği vardır. Bu bölgeden (ج) harfi çıkar”¹¹⁰ demektedir. İbn Cinni de dil-ucu üst damak, köpek dişleri rabâiyat/dörtlü dişler ve üst ön dişleri¹¹¹ kapsayan geniş bir bölgenin (ج) harfine ait bir mahreç bölgesi olduğuna işaret etmiştir. Halil b. Ahmed (ج) harfinin mahrecini (ص س ر - ط د ت - ظ ذ ث) ve (ج) harfinin mahrecinin sonrasına almıştır.¹¹²

Halil b. Ahmed'den sonra gelen filologlar (ح) harfinin mahrecinden sonra sıralamada (ج) harfinin üzerinde durmuşlardır. Halil b. Ahmed ise bu harfi, başka bir sıralamayla ele almıştır.

i. Dokuzuncu Mahreç Bölgesi: Dil ucu ile üst ön dişlerin az üstüdür. Yani üst ön dişlerin dibidir. Buradan (ن) harfi çıkar.¹¹³

El-Müberred, (ن) harfinin mahrecini izah ederken lâm harfine mahreç bakımından en yakın harf “en-nûnü'l-müteharrıke”dir, diyerek “en-nûnü'l-

¹⁰⁸ Sibeveyhi, *age*, IV,433; Muhakkik Abdüsselam Harun'un yaptığı tahkikte “lam” harfinin yer almadığını görüyoruz. Diğer nüshalarda olabileceğini veya zuhulen müellifin unutabileceği kanaatindeyiz.

¹⁰⁹ İnhiraf; yönelmek, dönmek anlamındadır. İstılâhen; (ج) ve (ج) harflerinin mahreçlerinden bir parça meylederek kendilerinden başka harflerin mahreçlerine dönmeleridir. Işın, Ali Rıza, *age*, s. 70

¹¹⁰ El-Müberred, *age*, I, 193.

¹¹¹ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47.

¹¹² Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

¹¹³ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47.

hafife” diye isimlendirilen ve genizden çıkan¹¹⁴ nûndan ayrı bir harf olduğuna dikkatimizi çekmiştir. İbn Düreyd ise (ن) harfi, dilin sağ yanının alt tarafından çıkar¹¹⁵ yorumuyla diğer dilbilimcilerinin aksine bir görüş serdetmiştir.

j. Onuncu Mahreç Bölgesi: Dil ucunun sırtı ile karşısındaki üst damak yani, üst ön dişlerin üstündeki damağın başlangıcı ve (ج) harfinin mahrecine birazcık yakın olan bölgedir. Buradan (ج) harfi çıkar.¹¹⁶

El-Müberred, (ج ن ج) harflerinin mahreci birbirine yakındır. Bu harfler birbirlerine yakın olmadıkları halde – şöyle ki şayet sen nun harfinin mahrecini lam harfinin mahrecine doğru itersen, (ج) harfi (ن) ve (ج) harfleri arasında kalır. Her ne kadar (ج) harfi (ن) harfine yakın olsa da- (ج) harfi de (ج) harfindeki inhiraf sıfatı sebebiyle bu harfle bağlantı kurar, birbirine yaklaşır”¹¹⁷ şeklinde açıklamalarda bulunarak el-Müberred bu üç harf arasındaki ilişkiye parmak basmıştır.

k. On Birinci Mahreç Bölgesi: Dil ucu ile üst ön dişlerin dipleridir. Sibeveyh ve İbn Cinnî “buradan (ت د ط) çıkar” demektedirler.¹¹⁸

On birinci mahreç bölgesiyle ilgili el-Müberred bir cümle daha ilave eder: “(ت د ط) harfleri dil ucu ve üst ön dişlerin dipleri ve dil ucunun damağa yükseltilmesi ile mükemmel manada ortaya çıkar.”¹¹⁹ Dilin üst damağa yükseltilmesi ve damağın öne doğru olan mağara bölümü özellikle (ط) harfi için önemlidir. İbn Düreyd de bu harflerin mahreç bölgesi, dil ucu ve üst ön dişlerin dipleridir¹²⁰ şeklinde bir izahla yetinmiştir.

l. On İkinci Mahreç Bölgesi: Dilin ucu ile “senâyâ” denilen öndeki kesici dişlerin azıcık üstü. Yani dişlerin ucundan değil ucuna yakın ortasıdır. Bu mahreçten (ص س ز) harfleri çıkar. Bu sıralamada harflerin yerleri değişebiliyor. (س ز ص) veya (ص س ز) şeklinde tertip edildiğini görüyoruz.¹²¹

¹¹⁴ El-Müberred, *age*, I, 193- 194.

¹¹⁵ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹¹⁶ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47

¹¹⁷ El-Müberred, *age*, I, 193

¹¹⁸ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47.

¹¹⁹ El-Müberred, *age*, I, 193.

¹²⁰ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹²¹ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; El-Müberred, *age*, I, 193; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 47.

İlk dönem filologlarının bu mahrecin tespitinde (الثنايا) denilen öndeki kesici dişlere vurgu yaptıklarını bununla alt ön dişleri mi yoksa üst ön dişleri mi kastettiklerini bilemiyoruz.

Bir sonraki asrın dilbilimcilerinden Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.437/1045) bu harflerin mahreçlerini izah ederken “dil ucu ve alt ön dişler” diyerek burdaki (الثنايا) kelimesini vüzuha kavuşturmuştur.¹²² Yine el-Müberred, on ikinci mahreçle ilgili farklı bir noktaya dikkatimizi çeker ve der ki; “(ز ص س) harfleri dil ucu ve senâyâ denilen üst ve alt ön dişlerin bir araya geldiği yerden çıkar ve bu harflere safir harfleri denir. Bu harfler mahreçlerinden kolayca çıkarlar.”¹²³

İbn Düreyd (ز ص س) harflerinin mahreç bölgesini, diğer filologların zikretmediği bir yere isnad eder. Ona göre bu harfler, dilin sağ yanı ile azı dişlerin kökü ve üst ön dişlerin diplerinden¹²⁴ çıkmaktadır.

m. On Üçüncü Mahreç Bölgesi: Dil ucu ile öndeki kesici dişlerin uçlarıdır. Buradan (ث ذ ظ) çıkar. Bu sıralamanın (ذ ث ظ) şeklinde olduğunu da görüyoruz.¹²⁵

el-Müberred, bu mahrecin üst ön dişler olduğunu (الثنايا العليا) tamlaması ile açıklığa kavuşturmuştur.¹²⁶ (ظ) harfinde isti’la sıfatı olup dil kökünün yukarı kalkması sebebiyle dil ucunun ön dişlerden dışarı çıkma oranı oldukça düşüktür. (ذ) harfinde ise dilin dişlerden çıkma oranı (ظ) harfine nispetle biraz fazladır. Dilimizin ön dişlerden en fazla dışarı çıktığı harf ise (ث)’dır.

n. On Dördüncü Mahreç Bölgesi: Alt dudağın içi ile üst ön dişlerin uçlarıdır. Buradan (ف) harfi çıkar.

el-Müberred genel bir ifadeyle (ف) harfi alt dudaktan çıkar, demiş; fakat “alt dudağın içinden çıkar” açıklamasını yapmamıştır.¹²⁷ Buna mukabil

¹²² Mekki b. EbiTalib (437/1045) *er-Riâye li-Tecvidi’l-Kıraati ve Tahkiki lafzi’t-Tilaveh*, tah: Ahmed Hasan Ferhat, Daru Ammar, V. Baskı, Amman 1428/2008, s. 209.

¹²³ El-Müberred, *age*, I, 193.

¹²⁴ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹²⁵ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; El-Müberred, *age*, I, 193; İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹²⁶ El-Müberred, *age*, I, 193.

¹²⁷ El-Müberred, *age*, I, 194.

Sibeveyh, İbn Düreyd ve İbn Cinnî ise “alt dudağın içi” şeklinde açık bir izahta bulunmuşlardır.¹²⁸

o. On Beşinci Mahreç Bölgesi: Dudaklardır. İki dudak arasındır. Buradan (و ب م) veya (م ب و) tabiriyle üç harf çıkar.¹²⁹

Halil b. Ahmed ise diğer dilbilimcilerden farklı olarak dudaklardan (م ب ف) harflerinin çıktığını, (و) harfinin ise boşluktan çıkıp belli bir mahrecinin olmadığını söyler. Bu harflere lakap olarak (هَوَائِيَّة) adını verir.¹³⁰ (ف) harfi ile ilgili olarak da “alt dudağın içinden çıkar” açıklamasını yapmamıştır. Yine Halil b. Ahmed (و) harfini (و) ve elif-i leyyine ile birlikte cevfi harfleri içinde zikreder.¹³¹ Halil b. Ahmed bu yaklaşımı ile (و) harfinin çok ince okunmaması gerektiğine, harekeli (و) ile med harfi olan (و) arasında sıkı bir ilişkinin olduğuna dikkat çekmiştir. Zira harekeli (و)’ın üzerinde vakıf yapılırsa med harfi olan (و)’a dönüşür.

el-Müberred (و) harfi mahrecinden çıkarken ağız içinde sesin uzadığını, hatta bu uzantının (ط) ve (ض) harflerinin mahreçlerine kadar uzandığını hatta ses yayılmasının çokluğundan dolayı bu harfin (و) harfinin mahrecine bitiştiğini söyler.¹³²

Aslında bu izahı ile el-Müberred bu harfin “hevaî” bir harf olduğuna da işaret etmiş ve bu izahı ile Halil b. Ahmed’in görüşüne yaklaşmıştır.

p. On Altıncı Mahreç Bölgesi: Hayşumdur, yani burun arkası ve geniz kovuğudur. Buradan “nûn-i hafife”, “nûn-i hafıyye” yani sakın nûn çıkar. Burası ğunnenin mahrecidir. Dilin burada bir fonksiyonu yoktur.¹³³

el-Müberred farklı bir bakış açısı sergiler ve der ki: “(م) harfi kendisinde ğunne sıfatı bulunduğundan hayşum denilen geniz kovuğuna kadar ulaşır. Bu sebepten dolayı onu sen ‘nûn’ harfi gibi işitirsin. (Kulaklarına nûn sesi dolar) Nûn-i müteharrike/harekeli nûn da içinde ğunneden bir nebze bulundurur yani az da olsa bu ‘nûn’da da ğunne sıfatı mevcuttur.

¹²⁸ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; İbn Düreyd, *age*, I, 23; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 48.

¹²⁹ Sibeveyhi, *age*, IV, 433; El-Müberred, *age*, I, 194; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 48.

¹³⁰ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

¹³¹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

¹³² El-Müberred, *age*, I, 194.

¹³³ Sibeveyhi, *age*, IV, 434; El-Müberred, *age*, I, 194; İbn Düreyd, *age*, I, 23.

Ğunne ise geniz kovuğundan çıkmaktadır. Nûn-i hafıyye/ihfa olunan nûn ise tamamen hayşum denilen genizden çıkan fer'i harftir. Bununla birlikte hem ihfa yapılmayıp izhar edilen nûn-i muzhara, hem de aslı harf özelliğini kaybeden nûn-i muhfât/ihfa olunan nûn'a, (ن) adı verilmiştir. Ama bu iki nûn aynı mahreçten çıkmazlar."¹³⁴

Arap dilbilimcilerden Sibeveyh, el-Müberred, İbn Düreyd ve İbn Cinni Arap alfabesini oluşturan 29 harfin 16 mahreç bölgesinden çıktığı konusunda söz birliği etmişlerdir.¹³⁵ Ancak Halil b. Ahmed, bir mahreç daha ilave etmektedir.

r. On Yedinci Mahreç Bölgesi: Boğaz boşluğudur. Halil b. Ahmed (وي) ve (ء)'nin ağız ve boğaz boşluğundan çıktığını; bunların cevfi, hevâî harfler olduğunu söylemektedir. Diğer dilbilimcilerin mahreç bölgesi olarak kabul etmediği boğaz ve ağız boşluğunu ayrı bir mahreç bölgesi olarak kabul etmiştir.¹³⁶

Buraya kadar Arap dilbilimcilerinin harflerin mahreçleri konusundaki görüşleri nakletmeye çalıştık. Şimdi de onların harflerin sıfatları konusundaki değerlendirmelerini aktarmaya çalışacağız.

E. Harflerin Sıfatları

Mahreçleri bir olan, aynı mahreç bölgesinden çıkan harfleri birbirinden ayıran en önemli şey o harfe ait olan sıfatlardır. İlk dönem müelliflerin eserlerinde yer alan harflerin sıfatları konusunu ele almadan önce sıfat kelimesinin lugavî ve ıstılahî yönden ne anlama geldiğini incelemeye çalışalım.

1. Lugavi Yönden Sıfat

Muhataba bir şeyin şeklini, şemailini, özelliklerini anlatmak için (وصفك والشئ بحليته ونعته) cümlesi kullanılır.¹³⁷ Dişi devenin yürüyüşü hareketi güzel olunca Araplar (وصفت الناقة ؤصوفا: اذا اجادت السير) ¹³⁸ derler. Bir şeye ait olan ondan ayrılmayan alamete, işarete sıfat denir.¹³⁹

¹³⁴ El-Müberred, *age*, I, 194; İbn Cinni de son mahreç bölgesini izah ederken sakın nun ve harekeli nun ayırımına dikkat çekmiştir; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 48.

¹³⁵ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 48.

¹³⁶ Halil b. Ahmed, *age*, s. 26.

¹³⁷ Halil b. Ahmed, *age*, s. 904.

¹³⁸ İbn Faris, *age*, s. 1093; Rağib İsfahani, *age*, s. 525.

¹³⁹ İbn Faris, *age*, s. 1093.

Sıfat bir şeyin ağırlığı, değeri anlamına gelen (سِفَاتٌ) sözcüğü gibidir. Bununla bir şeyin kadri kıymeti bilinir. Bir şeyde ona bakanları etkileyecek bir niteliğe de sıfat diyebiliriz.¹⁴⁰Sıfat, kırmızı, siyah gibi bir niteliği ile varlığı gösteren şeydir. Sıfat, faili ile kaim olandır/varlığını devam ettirendir.¹⁴¹

2. Istılâhî Yönden Sıfat

Gânim Kadduri el-Hamed, Taşköprizâde'nin sıfatı, harfin mahreçten çıkışı esnasında harfte ârız olan keyfiyet olarak tarif ettiğini ve aynı mahreçten çıkan harflerin sıfatlarıyla birbirlerinden ayrıldığını söylediğini nakleder.¹⁴² Muhammed Mekki de sıfatı şu şekilde izah etmektedir: "Harfin telaffuzu esnasında, sesin akması veya akmaması, mahrecine kuvvetle dayanması veya dayanmaması gibi harflere ârız olan keyfiyete sıfat denir."¹⁴³

Harflerin mahreçleri, onları ölçen bir mizan/terazi gibidir. Bununla harfin kemmiyeti bilinir. Sıfat da nâkid¹⁴⁴ gibidir. Bununla harfin keyfiyeti bilinir.¹⁴⁵

Harflere ait olan sıfatların olmazsa olmaz mesabesinde olduğunu Ebu Osman el-Mazini (ö.249/863)'nin şu tespitinde görmekteyiz:

"Hayvanların seslerinde mahreç ve sıfat farklılığı olmadığı için onların seslerinden bir mana anlaşılmaz ve bir kelam da ortaya çıkmaz. Harfleri cehr, hems, itbak, şiddet, med ve lîn vb. sıfatlarını ortaya koyarak telaffuz edersen aynı mahreç bölgesinden çıkan bir harf bile olsa o harfin sesinin diğer harflerin seslerinden farklı olduğu görülür. Sonuçta bir kelam/konuşma ortaya çıkar. İnsanoğlu konuşurken harflerin sıfatlarının değişiklik arz etmesi, mahreçlerinin farklı olması ve yaratılışının farklı olması sebebiyle konuşanın amaçladığı anlam muhatap tarafından bilinebilmekte ve bu yolla maksat hâsıl olmaktadır. Allah (c.c) bu kabiliyeti insanoğluna doğuştan vermiştir."¹⁴⁶

¹⁴⁰ İbn Faris, *age*, s. 1093; Rağib İsfahani, *age*, s. 525.

¹⁴¹ Seyyid Şerif Cürcani, Ali b. Muhammed (816/1413), *Kitabü't-Ta'rifat*, tah: Komisyon, ty, yy, s. 252.

¹⁴² Kadduri el-Hamed, *age*, s. 227.

¹⁴³ Muhammed Mekki, *Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid*, s. 44.

¹⁴⁴ Nâkid: Eskiden paranın sahtesini birbirinden ayıran bu işi bilen nâkidler vardı. Şiirin iyisini kötüsünü bilen kişiler vardı, buna da en-Nâkidü'l-Edebî derlerdi.

¹⁴⁵ Ahmed Mahmud el-Hafeyan, *Eşherü'l-Mustalahat fi Fenni'l-Edâi ve İlmü'l-Kıraat*, Naşir Muhammed Ali Beydun, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, s. 249; Işın, *age*, s. 40.

¹⁴⁶ Mekki b. Ebi Talib, *er-Riâye*, s. 143-144.

Sıfat kavramının lügavî ve ıstılâhî yönden anlamları üzerinde durduktan sonra şimdi de ilk dönem dilbilimcilerine göre harflerin sıfatları konusunu ele almaya, irdelemeye çalışacağız.

Hicri ilk dört asrın önde gelen dilbilimcilerinin sıfatları nasıl ele aldıklarını incelediğimizde onların harflerin tamamı farklı tertip ve sıra takip ederek açıkladıklarını görmekteyiz. Nitekim Halil b. Ahmed ve İbn Düreyd harfleri sıfat bakımından ikiye ayırmışlardır:

a. Müzleka/İzlâk: Bu sığata sahip harflerin telaffuzunda dilin ucunun aktif olması ve diğer harflerle kaynaşmasının kolay olmasıdır.¹⁴⁷ Bu sığata haiz olan harfler (قَرْمُ لَب) ibaresinde yer alan altı harftir. Bunlardan üç tanesi dudaklardan çıkan (ف ب م) harfleridir. Geriye kalan üç tanesi de dil ucu ve üst damağın önü, yani diş etlerinin üstündeki damak bölümünden çıkan (ن ل ر) harfleridir.¹⁴⁸

b. Musmete: Yapısında izlâk harflerinin bulunmadığı rubâî ve humâsi kelimelerin telaffuzunun dile ağır gelmesidir.¹⁴⁹ Halil b. Ahmed sahih harfleri 25 tane kabul ettiği için altı tanesini izlak sıfatına haiz harflerden saymış, geriye kalan 19 harf de musmete/ismât sıfatını taşıyan harfler olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰

İbn Düreyd ise izlâk sıfatına haiz harflerin dışında kalan 22 harfin ismât sıfatına sahip olduğunu söylemiştir.¹⁵¹

Bir diğer tasnife göre sıfatları şöyle taksim edebiliriz:

3. Birbirine zıt olan sıfatlar:

Bu konuda otorite olan Sibeveyh' ilk sıfat sırasına Mechûra = Cehr sıfatını koymuştur. Biz de bu sebeple bu sıfat ile başlayacağız.

a. Cehr = Mechûre: Harfin mahrecine tam dayanması sebebiyle telaffuzu anında nefes akışının olmaması ve sesin akmasıdır. Cehr sıfatının tam ortaya çıkışı boğaz ve ağız bölgesinden çıkan harflerin nutku anında gerçekleşir. Ancak (ن) ve (م) harfleri ise ağız ve burun boşluğundan çıkıp bu organlara dayandığı için ğunne sesi oluşur. Cehr sıfatının bu tanıma yakın

¹⁴⁷ İbn Düreyd, *age*, I, 22.

¹⁴⁸ Halil b. Ahmed, *age*, s. 23; İbn Düreyd, *age*, I, 22; Ezheri, *age*, I, 50.

¹⁴⁹ İbn Düreyd, *age*, I, 22.

¹⁵⁰ Ezheri, *age*, I, 51.

¹⁵¹ İbn Düreyd, *age*, I, 20.

tarifini İbn Cinni'nin eserinde de görüyoruz.¹⁵² El-Müberred daha kısa bir tanımla cehr sıfatını şöyle tarif eder: "Cehr harflerini telaffuz ettiğimiz zaman ses akışının engellenmesidir."¹⁵³

İbn Düreyd de el-Müberred'in tarifine yakın bir ifadeyle cehr sıfatına haiz harflerin çıkışı anında mahrecin yeterince genişlememesi sonucu bu harflere ait bir sesin işitilmemesidir¹⁵⁴ şeklinde tarif etmiştir. el-Müberred ve İbn Düreyd nefes akışının olmaması gerektiğini ses akışının olmaması şeklinde yorumlamışlardır. Sibeveyh ve İbn Cinni ise nefes akışının olmaması, bununla birlikte ses cereyanının normal şekilde olması gerektiğine dikkat çekmişlerdir.¹⁵⁵

Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları adlı eserin yazarı Nazife Nihal İnce; "Cehr sıfatının en önemli özelliği gırtlığın oluşturduğu sese boğumlanma yerinde oluşacak herhangi zayıf bir sesin karışmamasıdır."¹⁵⁶ yorumuyla el-Müberred ve İbn Düreyd'in "cehr harflerinin nutku esnasında ses akışının engellenmesi" konusuna bir açıklık getirmiştir. Cehr sıfatına sahip olan harfler 19 tanedir:

(ء ا ع غ ق ج ي ض ل ن ر ط د ز ظ ذ ب م و)

Bu tertip Sibeveyh'e aittir.¹⁵⁷ Mechure sıfatının zıddı ise mehmûsedir.

b. Mehmûse = Hems: Harfin mahrecine ait olan itimadının zayıf olması sebebiyle harfle birlikte nefesin akmasıdır. Bu tarif Sibeveyh ve İbn Cinni'ye göredir.¹⁵⁸ Mahreçte oluşan ve fısıltıya benzeyen bir ses bu harflerin telaffuzu anında ortaya çıkar ki işte bu sese nefes adı verilir.¹⁵⁹

Bir harfin hems sıfatına mı yoksa cehr sıfatına mı sahip olduğunu anlamının yolunu da yine filologlar göstermiştir. Örneğin hems sıfatına sahip harflerin telaffuzunda harfin sesinin tekrar ettiğini, yani tekrarın mümkün olduğunu görürsün. (ككككك سسسس هههه) gibi. Cehr sıfatına haiz harflerde ise bu tekrarın mümkün olmadığı görülür.¹⁶⁰ İbn Düreyd, "Hems sıfatında mahreç genişler ve bu genişlemenin sonucu olarak adeta harfler tefeşşi sıfatına haiz

¹⁵² Sibeveyhi, *age*, IV, 434; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 60.

¹⁵³ El-Müberred, *age*, I, 194.

¹⁵⁴ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹⁵⁵ Sibeveyhi, *age*, IV, 434; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 60.

¹⁵⁶ İnce, Nazife Nihal, *age*, s. 120.

¹⁵⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 434.

¹⁵⁸ Sibeveyhi, *age*, IV, 434; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 60.

¹⁵⁹ İnce, Nazife Nihal, *age*, s. 121.

¹⁶⁰ Sibeveyhi, *age*, IV, 434; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 60.

(ش) harfi gibi yayılarak çıkar"¹⁶¹ diyerek bu sığata sahip olan harflerin mahreçlerinden çıkarken hem ses hem de nefes yayılmasının çok olacağına dikkat çekmiştir ki bu harflerin toplamı on tanedir: (ه ح خ ك ش س ت ص ث ف)¹⁶²

c. Şiddet = Şedîd: Harfin telaffuzu anında ses akışının tutulmasıdır. Şiddet sıfatına haiz (ء ق ك ج ط ت د ب) harfleri olmak üzere 8 tanedir.¹⁶³

(الشطُّ الحوُّ) kelimelerinin sonunda bulunan (ط) ve (ق) harfini telaffuz ederken sesi uzatmaya çalışsak bile bunun imkânsız olduğu görülür.¹⁶⁴ Diğer şiddet harflerini sâkin olarak telaffuz ettiğimizde aynı durumla karşılaşırız. Yani ses akmaz ve ses mahreçte sıkışıp kalır.

Bu tür seslere batı kaynaklarında ve Türkçe'de patlamalı ses denir.¹⁶⁵

el-Müberred, şiddet sıfatına haiz olan harflerden (ء ق ك ت) harflerini örnek olarak vermekte, geriye kalan dört harfi zikretmemektedir. Muhataba atfen cehr harflerini telaffuz ettiğinde nefes akışını sağlayacak ölçüde mahrecin genişlemediğini görürsün, diyerek bu sığata hâiz harflerin mahrecinde sıkıştığına¹⁶⁶ ve mahreçten sadece güçlü bir sesin çıktığına işaret etmektedir.

Kadduri el-Hamed şiddet ve cehr sıfatlarına sahip olan (ق) harfinin bugünün Arap dünyasında hems sıfatına sahip olan harfler gibi telaffuz edildiğini Sudan'da ve Irak'ın bazı bölgelerinde ise (غ) sesine benzer bir şekilde telaffuz edildiğini söylemektedir.¹⁶⁷ İbn Düreyd'de Beni Temim kabilesinin (ق) harfini telaffuz ederken (القوم) kelimesini (الكوم) şeklinde (ق) ile (ك) arası bir sesle seslendirdiklerini söyler.¹⁶⁸

Kadduri el-Hamed, İbrahim Enis'in tespitlerinden hareketle Sudan'ın bazı bölgelerinde cehr sıfatına sahip olan bir (ق) harfinin telaffuz edildiği

¹⁶¹ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹⁶² Sibeveyhi, *age*, IV, 434; El-Müberred, *age*, I, 194; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61; Bu harfleri şu cümle bir araya toplamaktadır: (فحثة شخص سكت) Sonra telif edilen eserlerde cümle bir olarak yer almaktadır.

¹⁶³ Sibeveyhi, *age*, IV, 434; İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61.

¹⁶⁴ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61.

¹⁶⁵ İnce, Nazife Nihal, *age*, s. 122.

¹⁶⁶ El-Müberred, *age*, I, 195.

¹⁶⁷ Kadduri el-Hamed, *ed-Dirasat*, s. 248.

¹⁶⁸ İbn Düreyd, *age*, I, 19.

zamanla (ق) harfine hems sıfatının katıldığını, ama Mısır halkının ise tamamen (ق) harfini mehmûse sıfatına ait bir sesle telaffuz ettiğini söyler.¹⁶⁹ Burada mahalli şivelerin (ق) harfinin telaffuzunda ne kadar etkili olduğunu ve konuşma dilinin Kur'an kıraatine nasıl yansıdığını görmekteyiz.

d. Rihvet: Sesin mahreçte hapsedilmeden akarak çıkmasıdır. Sibeveyh bu sıfatın izahı için (الطَّسُّ) ve (انْقُض) örneklerini verir. Bu kelimelerin son harflerini istersen akıtırısın, sesi devam ettirebilirsin¹⁷⁰ diyerek rihvet sıfatına haiz olan harflerin mahreçte sıkışıp kalmadığını sesin uzadığını anlatmak istemiştir. İbn Cinni de bu sıfatı (الشَّحُّ ve المَسُّ الرَّسُّ) kelimeleriyle anlatır. Yani sondaki harflerin telaffuzunda sesin akıcılığının devam ettiğini söyler.¹⁷¹

el-Müberred bu sığata sahip harflerin telaffuzu anında nefes akışının zorlanma olmaksızın cereyan ettiğini ifade eder.¹⁷² Rihvet sıfatına sahip olan harfler şöyle sıralanmıştır:

(س ز ض ص ش خ غ ح ه ف ذ ث ظ)

Sibeveyh'e göre rihvet sıfatına haiz harfler 13 tanedir.¹⁷³

İbn Cinni ise şiddet ve rihvet arası harfler kabul edilen (لَمْ يَبْرُو عَنَا) harfleriyle şiddet harflerinin dışında kalanlar rihvet sıfatına haiz harflerdir¹⁷⁴ demektedir. İbn Cinni'ye göre de rihvet harfleri 13 tanedir. İbn Düreyd ise rihvet harflerinin sayısının 15 olduğunu söylemektedir. İbn Cinni, Sibeveyh'in zikrettiği harflere (ع) ve (ك) harflerini de eklemiştir.¹⁷⁵

e. Beyniyye: Bu başlık altında ilk dönem eserlerinde bir sıfatın ele alındığını göremiyoruz. İbn Cinni "el-Hurûfu'lletî beyne's-ş-şedîde ve'r-rihve" başlığı ile bu sığata sahip harfleri şöyle sıralar: (و م ر ن ل ي ع ا) Bu harfler (لَمْ يَبْرُو عَنَا) lafzında toplanmıştır, ¹⁷⁶ ifadesiyle şiddet ve rihvet arası harflerin 8 tane olduğunu belirtmiştir.

¹⁶⁹ Kadduri el-Hamed, *ed-Dirasat*, s. 255.

¹⁷⁰ Sibeveyhi, *age*, IV, 434- 435.

¹⁷¹ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61.

¹⁷² El-Müberred, *age*, I, 195.

¹⁷³ Sibeveyhi, *age*, IV, 434- 435.

¹⁷⁴ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61.

¹⁷⁵ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

¹⁷⁶ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 61.

Sibeveyh “(ع) harfi, şiddet ve rihvet arasında bir harftir” diyerek bu harfin şiddet ve rihvet arasında bir konumda olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁷ Bu sözünden ismini vermese bile beyniye sıfatına işaret etmiştir.

el-Müberred ise “Bir kısım harfler de şiddet ve rihvet arasında bulunur. Aslında bu harfler şiddet sıfatına haiz harflerdir ve şiddet ile rihvet arasında gidip gelen harflerin telaffuzu anında nefes ve ses akar. Bu harfler (ع) harfiyle (ح) harfinin yardımlaşmasında olduğu gibi yakın olan rihvet harflerinden yardım alırlar. Mesela kişi (ع) harfini çıkarırken (ح) harfinin sesinden yardım almaktadır. Yine bu harflerden (ن) harfi de böyledir. Zira kişi (ن) harfini telaffuz ederken genizden çıkan sesteki yardım alır. Çünkü (ن) harfinde ğunne sıfatı bulunmaktadır. Yine med harfleri ve lîn harflerinin durumu da aynıdır. Çünkü bu harflerin telaffuzunda ses akışı oluşmaktadır. Çünkü lîn harflerinde bulunun lîn sıfatı buna imkân vermektedir” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁷⁸

Bu izah ile el-Müberred sonradan gelen dilbilimcilerinin mütevassita veya beyniye harfleri olarak isimlendirdikleri¹⁷⁹ (لن عمر) veya (لم يرو عن) lafzında yer alan harflerin şiddet ve rihvet harflerine olan yakınlıklarını da ortaya koymuştur. Bu sıfatın kendilerinde bulunduğu harfler, telaffuz edilirken şiddet harflerinde olduğu gibi sesin mahreçte sıkışıp kalma durumu yoktur. Rihvet harflerindeki gibi ses akışı da çok serbest olmamaktadır. Bunun en güzel örneğini (واعف عنا واغفر لنا) kelimelerinde görüyoruz. Birinci cümlede (ع) harfini sakın okurken sesi çok yaymayız; ama (غ) harfini sakın okurken ses daha fazla yayılır.

f. İsti’la: Dilin üst damağa doğru kalkmasıdır. İsti’la harflerinin telaffuzu anında dil yukarı kalkar. İtbak harfleri olan (ظ ط ض ص) harfleri ile birlikte (ق غ خ) harfleri isti’la harflerini oluşturur.¹⁸⁰ Sibeveyh ve el-Müberred, bu sıfatı mahreçlerin ve sıfatların işlendiği bölümde değil başka bir konunun izahında ele almışlardır.¹⁸¹ Sibeveyh’in muhataba hitaben imale yapmaktan, imaleye imkân tanımadığın harfler şu yedi harftir: (خ ق غ ظ ط ض)

¹⁷⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 435.

¹⁷⁸ El-Müberred, *age*, I, 196.

¹⁷⁹ Kadduri el-Hamed, *ed-Dirasat*, s. 141.

¹⁸⁰ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 62.

¹⁸¹ Sibeveyhi, *age*, IV, 128- 129; El-Müberred, *age*, I, 225.

ص) Senin imale yapmaktan alıkoyduğun bu harfler üst damağa doğru yükselen harflerdir, ¹⁸² şeklinde açıklamada bulunduğu bu bölümde bu harfler için (حروف مستعلية) tanımlaması yapmaktadır.¹⁸³

Sibeveyh harflerin sıfatlarını sıra ile ele alırken bu konuyu ele almamıştır. Kanaatimizce daha önce ele aldığı bu konuyu tekrar etme ihtiyacı duymamış olabilir veya sıfatlar bahsinde bu konuyu işlemeyi zühûlen unutmuş olabilir.

İbn Düreyd'in de harflerin mahreçleri ve sıfatları konusunu ele aldığı bölümde **isti'la** sıfatına dair bir yorumda bulunmadığını görüyoruz.

Halil b. Ahmed, sahih harfleri sıfatlarına göre ayırdığı bir bölümde ismât, izlâk sıfatlarına yer vermekte, musmete ve müzleka harflerinin neler olduğunu açıklamakta ve (ط ض ص ض ظ) harflerinin kendilerine ait bir sıfatı vardır ki bunlara musta'liye harfleri ismi verilir¹⁸⁴ demektedir. Halil b. Ahmed'in isti'la harfleri olarak diğer filologlar tarafından sayılan yedi harften beşini zikrettiğini (ح) ve (غ) harflerine yer vermediğini görüyoruz.

g.İstifâl = İnhifad: Bu harflerin telaffuzunda dilin kökü ve ortasının üst damağa kalkmamasıdır.¹⁸⁵

İbn Cinnî isti'la harflerinin (ظ ض ط ص ق غ خ) harflerinden teşekkül ettiğini bu harflerin dışında kalan harflerin de inhifad harfleri olduğunu söylemekte ama tek tek harflerin isimlerini zikretmemektedir.¹⁸⁶

El-Müberred'in harflerin sıfatları konusunu işlerken isti'la ve inhifad sıfatlarına yer vermediğini, ama başka bir bölümde dilin üst damağa yükseldiği harfler isti'la harfleridir. Bu harflerde isti'la sıfatı vardır diyerek, bu sıfatı ele aldığını görmekteyiz.¹⁸⁷ Ele aldığı diğer sıfatları da işlerken teferruatlı bilgiler verme metodunu seçmediğini ama söylenmesi gerekeni de ana çizgiler şeklinde söylediğini görüyoruz.¹⁸⁸

Harflerden bir kısmı **müsta'liye**, bir kısmı da **mühtefidadır**, şeklinde bir tasnif yapan Halil b. Ahmed, inhifâd kelimesini değil de mühtefida

¹⁸² Sibeveyhi, *age*, IV, 128- 129.

¹⁸³ Sibeveyhi, *age*, IV, 128- 129.

¹⁸⁴ Ezheri, *age*, I, 51.

¹⁸⁵ Mekki b. Ebi Tâlib, *er-Riâye*, s.124.

¹⁸⁶ İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 62.

¹⁸⁷ El-Müberred, *age*, I, 225.

¹⁸⁸ El-Müberred, *age*, I, 194- 196.

kavramını kullanır ve bu sığata sahip olan harfler şunlardır, diyerek (ث د س ز) bu harfleri sıralar¹⁸⁹ ve bu 9 harfi zikreder.

Halil b. Ahmed'in bir başka konuyu ele alırken bu konuya da yer verdiği, müstakil olarak harflerin sıfatları konusunu değęrlendirmedięi için diğer harflerin üzerinde durmadığı kanaatindeyiz. Sibeveyh ise inhifâd kelimesi yerine istifâl, tefessül kelimesini kullanmaktadır. Ama bu kavramı harflerin sıfatlarının ele alındığı bölümde değil "imâle" konusunu işlediği bölümde ele almıştır. Araplara konuşurken dillerini aşağıda tutmaları, dillerini yukarıya kaldırmalarından daha kolay gelir. Dillerini aşağıda tutmaları onlara zor geldiği anlarda da onlar, dillerini yukarı kaldırırklar yani üst damağa yükseltirler. Araplar (صِبْقَت و صِفْت و صَوِيق) kelimelerini telaffuz ederken dillerinin kökünü (ص) harfinden dolayı yukarı kaldırırklar.

(وَسْتُ قَسْوَتْ) kelimelerini telaffuz ederken de (ص) harfinde olduğu gibi dillerinin kökünü yukarı kaldırmayıp aşağıda tutarlar¹⁹⁰ diyen Sibeveyh, dilin aşağıda tutulmasını (التسفل) kelimesiyle anlatmıştır.

İlk dönem dilcileri inhifâd, diğer bir ifadeyle istifale sıfatının tanımını üzerinde durmamışlardır. Çünkü onlar, önce isti'lanın ne anlama geldiğini açıklamışlar, ardından "istifal sıfatı, isti'la sıfatının zıddıdır" dedikleri için istifal sıfatının ayrıca ne anlama geldiğini açıklama ihtiyacı duymamışlardır.

İsti'la sıfatının tanımını yaptıkları, bunun zıddı olan istifale sıfatının ne anlama geldiği anlaşıldığı için ayrıca bu kavramın tarifini yapmayı gerekli görmemişlerdir. Son dönem telif edilen eserlerde inhifad sıfatının tanımını şöyle yapılmıştır:

h.İnhifad= İstifale: Harflerin nutku anında dilin üst damaktan ağız tabanına inmesi ve istila harflerinin telaffuzunda olduğu gibi dil kökünün yukarı kalkmamasıdır.¹⁹¹ İstifal sıfatına haiz olan harflerin hangi harfler olduğunu zikretmeyen İbn Cinni, isti'la harfleri dışında kalan harfler inhifad=istifale harfleridir¹⁹² demiştir. Buna göre istifal harflerinin sayısı 21 tanedir.

¹⁸⁹ Ezheri, *age*, I, 51.

¹⁹⁰ Sibeveyhi, *age*, IV, 130.

¹⁹¹ Mar'aşı, *age*, s. 151; Muhammed Mekki, *age*, s. 51.

¹⁹² İbn Cinni, *Sirru Sinaa*, s. 62.

i. İtbâk = Mutbaka: Dilin üst bölümünün damağa yükselmesi, üst damağı kaplayacak şekilde dilin damakla buluşmasıdır. Bir diğer ifadeyle itbâk harflerinin telaffuzu anında dilin damağa temas etmesi ve nefes akışına imkân vermemesi¹⁹³ olarak tanımlanmıştır.

“İtbâk sıfatına haiz olan harfler dört tanedir ki (ظ ط ض ص) harfleridir. Bu dört harf ki, dilini bu harflerin çıktığı yere koyduğün zaman dilini üst damağın hizasına kadar yükseltirsin. Dilini üst damakla birleştirdiğün anda (bu harflere ait) ses, dille damak arasına sıkışmıştır.”¹⁹⁴ Şeklinde izahlarda bulunan Sibeveyh, mutbaka sıfatına sahip olan harflerin diğer isti’la harfleri olan (ق غ خ) harflerine nazaran dil kökünün üst damakla birleşmesi ve sesin dar bir alana hapsedilmesi gibi farklarının bulunduğu vurgu yapmıştır.

Harfleri birbirinden ayıran en önemli şeyin sıfat olduğuna dikkat çeken ilk dönem filologları itbak sıfatının ayırıcı özelliğini şu cümlelerle dile getirmektedirler: “Şayet itbâk sıfatı olmasa (ط) harfi (د) harfine, (ص) harfi (س) harfine, (ظ) harfi de (ذ) harfine dönüşür. (ض) harfinin itbak sıfatı yok edilecek olursa Arap dilinde (ح) harfi diye bir harf kalmazdı.”¹⁹⁵

Bu sifata sahip harflerin kuvvetli olduğunu görüyoruz. Örneğün (صفى) kelimesinin müfteal veznindeki hali (مصطفى) dır. İtbâk sıfatına sahip olan (ص) harfi kendisinden sonraki (ت) harfine kendine sıfat bakımından yakın olan (ط) harfine dönüştürmüştür.¹⁹⁶

j- İnfitaḥ = Münfetih: Bu sıfatın tanımını Sibeveyh özetle şöyle yapar: “İtbak harflerinin dışında kalan 24 harfte bu sıfat mevcuttur. Sen bu harfleri nutkederken dilinin (kökünü) üst damağa kaldırmazsın.”¹⁹⁷ Bu tanımla Sibeveyh infitaḥ sıfatının en bariz özelliğini ortaya koymaktadır. Zira dilin kökü ve ortası üst damağa yükselmediği zaman damakla dil arasında bir açık olacaktır ki bu açıklık infitâḥ kelimesi ile izah edilmektedir.

¹⁹³ İbn Düreyd, *age*, I, 23; İbn Cinni, *Sirru Smaa*, s. 61.

¹⁹⁴ Sibeveyhi, *age*, IV, 436.

¹⁹⁵ Sibeveyhi, *age*, IV, 436; İbn Cinni, *age*, s. 61.

¹⁹⁶ Sibeveyhi, *age*, IV, 467.

¹⁹⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 436.

İbn Cinnî de (ظ ط ض ص) harflerinin dışında kalan diğer harflerde dil ile damak arası açıktır kapalı değildir¹⁹⁸ diyerek Sibeveyh'in tarifine yakın bir yorum yapmıştır. İnfıtah sıfatı, istifale sıfatından daha kapsamlıdır.

k- İzîlâk= Zelaka: Halil b. Ahmed, Zülka ve Şefeviyye harfleri 6 tanedir ki bunlar (م ب ف ن ر ل) şeklinde sıralanmıştır der ve bu harfleri önce zelaka harfleri olarak adlandırır. Çünkü bu harfler konuşma esnasında dilin en ucu ile dudaklara ait olan harflerdir, şeklinde bir izah yaptıktan sonra bu harflerden (ن ر ل) zelikadır. Zira bu harfler, dil ucu ile üst damağın öne doğru olan ağzın mağara bölümünden çıkar. Diğer üçü yani (م ب ف) harfleri de iki dudak arasından çıkar demektedir.¹⁹⁹

İbn Düreyd de müzleka harflerinin 6 tane olduğunu ama bunların iki cinse ayrıldığını ifade eder.

a- Dudaklara ait olan harfler: (م ب ف) harfleridir. Bu harflerin telaffuzunda dilin bir fonksiyonu yoktur.

b- Dilin en ucu ile üst damağın öne doğru olan mağara/çukur bölümünden çıkan harflerdir ki bunlar (ن ر ل) harfleridir.²⁰⁰

İbn Cinni; "29 harften 6 tanesi zelaka harfleridir ki bunlar (م ب ف ن ر ل) şeklinde sıralanmıştır. Bu harfler dilin sırtı ve ucuyla çıkarılan harfler olduğu için bu ad verilmiştir."²⁰¹ demektedir.

İbn Düreyd der ki; "Ben Üşnândânî'den işittim o da Ahfeş (ö. 215/830)'den işitmiş. Ahfeş diyor ki; "Harfler müzleka diye isimlendirilmiştir. Çünkü bu harflerin telaffuzunda dilin ucu aktiftir. Bir şeyin en ucuna da (ذلق) denilir. Bu harfler, harflerin en hafifi ve diğer harflerle kaynaşması en kolay harflerdir."²⁰²

Diğer sıfatlara dair çok az yorumlarda bulunan Halil b. Ahmed bu sığata (izlak) geniş yer vermiş ve sahih harfler ikiye ayrılır, bunlardan bir kısmı "müzlak" bir bölümü de "musmet"tir²⁰³ demiştir. "Müzleka harfleri kolay

¹⁹⁸ İbn Cinni, *age*, s. 61.

¹⁹⁹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 23.

²⁰⁰ İbn Düreyd, *age*, I, 22.

²⁰¹ İbn Cinni, *age*, s. 64.

²⁰² İbn Düreyd, *age*, I, 22; Üşnândânî, Ebû Osman Saîd b. Harun (ö.256 /869), *Meâni's-Şi'r* adlı kitabının müellifidir. Bkz: Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1729.

²⁰³ Ezheri, *age*, I, 50.

telaffuz edilip diğer harflerle kolay imtizaç edebilmesi sebebiyle Arap dilinde bir kelime oluşturulurken rubâî veya humâsî bir kelimedeki bu harflerden bir veya birden fazla bulunması gerekir. Şayet rubâî (dört) harften oluşan bir fiil veya isim izlâk harflerinden birini bünyesinde taşıyorsa bu kelime Arapça değildir. Eğer bu kelime Arapçadır, denilirse bile sonradan uydurulmuş Arapçaya yamanmış bir kelimedir. Mesela (عسطوس - دعشوقه - زهرق - عسجد) kelimeleri Arapça değildir. Dil konusunda yetenekli olanların bazen insanların kafalarını karıştırmak için uydurduğu kelimelerdir.”²⁰⁴ Yorumunu yapan Halil b. Ahmed Kuran-ı Kerim’de yer alan ve rubâî olarak zikredilen () kelimelerine değinmemektedir.²⁰⁵ عَشَس 205 زَحْج 206 حَصْحَص 207 وسوس 208

Ama Halil b. Ahmed izlak ve ismat sıfatlarını ele aldığı başka bir yerde rubâî veya humâsî yapıda olup müzlaka sıfatına sahip harflerden birini taşımayan bir kelimenin Arapça olmayacağını ancak içinde (س) harfinin bulunduğu kelimelerin bunun dışında tutulacağına işaret etmiştir. Zira (س) harfinde yumuşaklık ve lisana sağladığı kolaylık inkar edilmeyen bir gerçektir.²⁰⁹

(س) harfi yoktur. Fakat safir sıfatına sahip olan harfler olarak birbirlerine yakındırlar.

I- İsmat = Musmete: Susmak, susturmak²¹⁰ anlamına gelen bu kelime ilk dönem dilbilimcilerinin eserlerinde şöyle tarif edilir; “İçerisinde (قَر مِنْ لَب) cümlesini oluşturan harflerden birini buldurmeyen rubâî, humâsî bir kelimenin telaffuzunun dile ağır gelmesi ve konuşulmasının zor olmasıdır.”²¹¹

Halil b. Ahmed, “Sahih olan 25 harfin 19 tanesi musmet harflerini oluşturur. Bunlardan 5 tanesi boğaz dibinden çıkan (غ خ ه ح ع) harfleridir.” 14 tanesi de dilden çıkan harflerdir²¹² demiş, (ى و ا ء) harflerini, **hevâî** veya **cevfi** harfler grubuna dâhil ettiği için musmete harflerini 19 olarak

²⁰⁴ Halil b. Ahmed, *age*, s. 24- 25.

²⁰⁵ Tekvir, 81/17.

²⁰⁶ Bakara, 2/96.

²⁰⁷ Yusuf, 12/51.

²⁰⁸ Nas, 114/5.

²⁰⁹ Halil b. Ahmed, *age*, s. 24; Ezheri, *age*, I, 51.

²¹⁰ Ebu Bekir er-Razi, *Muhtaru's-Sıhah*, s.330.

²¹¹ İbn Düreyd, *age*, I, 22.

²¹² Ezheri, *age*, I, 51.

belirlemiştir. Bu harfler de dâhil edilince 29 harfin 23 tanesinin ismat sıfatına sahip olan harfler olduğunu görmekteyiz.

İbn Cinnî, farklı bir bakış açısıyla musmete harflerini işlediği bölümde rubâî veya humâsî herhangi bir kelimeye baktığında, incelediğinde izlak harflerinden bir veya birden fazla harf bu kelimelerde yer aldığını görürsün. (جعفر فعضب سلهب سَفرجل فرزدق همرجل) kelimelerinde (م ل ر ف ب) harfleri bulunmaktadır. Bu harflerin bulunmadığı rubâî veya humasî kelimeler çok azdır²¹³ diyerek Arapçada asla böyle bir kelime yoktur, iddiasında bulunmamış az sayıda da olsa olabileceğine işaret etmiştir.²¹⁴

Sibeveyh ve el-Müberred harflerin sıfatları konusunu işlerken izlak sıfatını ele almadıkları gibi zıddı olan ismat sıfatına da bu bölümde yer vermemişlerdir.

Buraya kadar hicrî ilk dört asrın önde gelen dilbilimcilerinin harflerin birbiriyle zıddı olan sıfatları hakkındaki değerlendirmelerini aktarmaya çalıştık. Şimdi de bu dilbilimcilerinin harflerin zıddı olmayan sıfatları hakkındaki değerlendirmelerini ele alacağız.

4-Zıddı Olmayan Sıfatlar

Zıddı olan sıfatlardan beş tanesi mutlaka her bir harfte bulunur. Zıddı olmayan sıfatlar ise her harfte bulunmazlar. Bazen sadece bir harfte bazen de birden fazla harfte bulunabilirler. Sibeveyh ve İbn Cinnî inhirâf/münharif, tekrar, lîn/leyyine, hâvî, kalkale, müşrabe, nefh, mehtute ve tefeşşîden ibaret olan bu sıfatların ilk sırasına inhiraf sıfatını koymuşlardır.

a. İnhirâf/Munharif: Harfin telaffuzu anında dilin sesle birlikte başka bir tarafa meyletmesidir.²¹⁵ Bu sıfatın (ج) ve (ج) harfine ait bir özellik olduğu dile getirilmiştir. Sibeveyh, bu sıfat hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Harflerden bir kısmı da **inhiraf** sıfatına haizdir. Bu şiddet sıfatına sahip bir harftir ki bu harfi telaffuz ederken sesle birlikte dil, kendi mahrecinden başka bir harfin mahrecine kaçmaktadır. Ama ses akışı **şiddet** harflerinde olduğu kadar değildir. Bu harf de (ج) harfidir. İstersen (ج) harfini telaffuz ederken sesi uzatabilirsin ama **rihvet** sıfatına sahip harflerdeki

²¹³ İbn Cinni, *age*, s. 65.

²¹⁴ İbn Cinni, (عسجد) kelimesi altın, (دهدق) kelimesi aşırı gitmek, (عسطوس) kelimesi de hazeran ağacı anlamına gelir, diyerek bu kelimelerin Arapça olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz: İbn Cinni, *age*, s. 65.

²¹⁵ İbn Faris, *Mu'cem*, s. 255.

uzatım kadar değildir. Zira dilin ucu (ج) harfinin telaffuzu anında mahrecinden ayrılmaz.²¹⁶

İbn Cinnî, İnhiraf harfi olan (ج) harfinin okunuşunda dil sesle birlikte şiddete meyleder, demektedir.²¹⁷

Halil b. Ahmed, İbn Düreyd ve el-Müberred harflerin sıfatları bölümünde bu sığata ver vermemişlerdir. Sibeveyh ve İbn Cinni inhiraf sıfatının (ج) harfine ait olduğunu savunmuşlardır. Hicrî V. asırda eser veren müellifler (ج) ile birlikte (ج) harfinde de bu sıfatın olduğunu dile getirmişlerdir. El-Müberred *el-Muktedab* adlı eserinin “el-İdğam fi'l-Mukaraba” bölümünde bu konuyu işlerken (ج) harfinde inhiraf sıfatının olduğuna dikkat çekmiştir.²¹⁸

b- Tekrir: Bu (ج)harfine mahsus bir sıfattır. Sibeveyh, bu sıfat hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: “Harfin telaffuzu anında dil ucunun titremesi ve dil ucunun (ج) harfinin mahrecine meyletmesi sebebiyle harfin telaffuzu esnasında sesin akmasıdır. Rihvet sıfatında olduğu gibi dil ses için yerinden ayrılır. Şayet dil ucunda tekerrür/dönme olmazsa ses akışı gerçekleşmez. Bu harfte (ج) harfidir. Bu (ج) harfi şiddet harflerinden bir harftir.”²¹⁹ (ج) harfi aynı zamanda şiddet sıfatına sahip harflerdendir. Beyniyye sıfatına sahip olan (ج) harfinin şiddet harflerinden biri olarak değerlendirilmesi dikkat çekmektedir.

İbn Cinni (ج) harfinde ki tekrire/mükerrer sıfatını anlatırken şu hususa dikkat çeker: “Sen eğer (ج) harfi üzerinde vakfedecek olursan (ج) harfindeki tekerrürden, yani dönme ve titremeden dolayı dil ucunun tökezlediğini, zorlandığını görürsün.”²²⁰

c- Ğunne: Sibeveyh, bu sıfat hakkında şu bilgileri vermektedir. “Harflerden bir kısmı da şedîd bir harftir, şiddet özelliklerine sahiptir. O harfleri telaffuz ederken harfle birlikte burundan ses akar. Bu ses ğunnedir.

²¹⁶ Sibeveyhi, *age*, IV, 435.

²¹⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 435; İbn Cinni, *age*, s. 63.

²¹⁸ Mekki b. Ebi Talip, *er-Riâye*, s. 131- 132; El-Müberred, *age*, I, 213; Karaçam, *age*, s. 208-214.

²¹⁹ Sibeveyhi, *age*, IV, 435.

²²⁰ İbn Cinni, *Sırrı Sınaa*, s. 63.

O ğunneyi burundan çıkarırsın. Dil ise harfin mahrecine bitişiktir. Sen burnunun deliklerini kapatırsan harfin telaffuzu anında ses akmaz. Bu sığfata sahip harfler (ء) ve (و) harfleridir.”²²¹

Mim harfinin nutku anında ses hayşuma/geniz kovuğuna ulaşır. Zira mim harfinde ğunne sıfatı vardır. Sakin nûn da ğunne sıfatı daha çöktür. Harekeli nûnda da ğunne sıfatı vardır ama sakin nûn kadar değıldir.”²²²

Halil b. Ahmed ise ğunneyi şöyle tarif eder: “Geniz bölgesinden çıkan yumuşak, ince bir sestir.” Mübalağalı bir oranda ğunne sıfatına sahip olan harf ise (و) harfidir.”²²³

d- Lîn =Leyyine: (و) ve (ء) harflerinin sahip olduğı bir sıfattır. “Harflerden bir kısmı da **lîn** sıfatına sahip harflerdir ki bunlar (و) ve (ء) dır. Bu harflerin telaffuzu anında hava akımının diğere harflerden daha geniş, daha müsait olmasından dolayı bu harflerin mahreçleri genişler, bollaşır. (و، وء) örneklerinde olduğı gibi. İstersen burada sesini akıtır ve uzatırsın.”²²⁴ Şeklinde bir izahı yapan Sibeveyh, sakin (ء) ile sakin (و) harfinin dile zorluk vermeksizin, zahmetsiz olarak okunmasını lîn sıfatına örnek olarak vermiştir.”²²⁵

Sibeveyh (و) ve (ء) harflerinin makablinin fetha olması gerektiğı ancak medd-i lîn olmaları durumunda bu sıfatı alabilecekleri konusuna değinmemiştir.

İbn Düreyd ise med harfleriyle birlikte lîn harflerini ve lîn sıfatını ele alır ve şöyle der; “Med ve Lîn harfleri (و، ع) harfleridir. Bunlara leyyine adı verilmiştir. Zira ses, bu harflerin nutku anında uzar. Kafiyelerdeki gibi harfler üzerinde nağme oluşur.”²²⁶

Ünlü harflerin dışında kalan (و) ile (ء) seslerinin öncesinde fethanın geldiğı sükunlu hallerine de “Lîn” kavramı kullanılmıştır.”²²⁷

²²¹ Sibeveyhi, *age*, IV, 435.

²²² El-Müberred, *age*, I, 193- 194.

²²³ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, s. 618.

²²⁴ Sibeveyhi, *age*, IV, 435.

²²⁵ Karaçam, *age*, s. 213.

²²⁶ İbn Düreyd, *age*, I, 23.

²²⁷ İnce, *age*, s. 124.

e- Hâvi: Sesin çıkış yerinin geniş bir alan kaplamasıdır. Elif harfinin mahrecinin (ء) ve (ه) harflerinin mahrecinden daha geniş olduğundan bu sıfatın en bariz görüldüğü harf elif (ا) harfidir.²²⁸

(ا) harfinde dudaklar yumulur (ه) harfinde de dil damağa yükselir. (ا) elifte ise dudaklar ve dilin fonksiyonu yoktur. Elif boşluktan/cevften çıkar. Mahreci en geniş harf med harfi olan eliftir.²²⁹ İbn Cinni de (ء ه ا) harflerinin med ve istitale harfleri olduğunu, bu üç harften elifin med açısından en uzun, mahreç bakımından da en geniş olduğunu ve “hâvi” harflerden olduğuna işaret etmiştir.²³⁰

f- Kalkale: Kalkaleyi harf üzerinde vakf edildiği zaman mahreçlerine sıkıştırılması sebebiyle ortaya çıkan (zaid) kuvvetli bir ses olarak tarif eden Müberred : “Harflerden bir kısmı da kalkale harfleridir. Kalkale, kalkale harfleri üzerinde vakfedildiği zaman meydana gelen (zaid) kuvvetli bir sesin işitilmesidir. Zira kalkale harfleri mahreçlerine sıkıştırılmıştır”²³¹ yorumunu yapan el-Müberred kalkale harflerinin neler olduğunu belirtmemiştir. Daha önce işlediği bir konuda kalkale harflerine değindiğini veya dille ilgilenenlerce malum olan harflerin tekrar zikredilmesinin zaid olduğundan hareketle bir daha zikretmediğine kaniyiz.

Bu sıfatla ilgili İbn Düreyd’in bir izahını göremiyoruz. Sibeveyh, müşrabe sıfatına haiz olan harflerin mahreçlerinde sıkıştığını baskılı okunduğunu söyler ve bu harfler kalkale harfleridir, der.²³² İbn Cinnî ise kalkale konusunu bir sıfat olarak ele almamış, bu harfler ve bunlara ait olan kalkale sıfatını “Müşrabe” kavramıyla anlatmıştır. Bir asır sonra gelen Mekki b. Ebî Talip de *er-Riâye*’sinde kalkale harflerinin 5 olduğunu ve bunların (جدبطق) ibaresinde yer alan 5 harf olduğunu belirtmiştir.²³³

g- Müşrabe: Üzerinde durulduğunda yani sükun olarak okunduklarında harfle birlikte ağızdan bir sesciğin çıkması ve dilin mahreçten uzaklaşmasına Müşrabe denir. Müşrabe harfleri (ب د ط ج ق) dan oluşan kalkale harfleridir. Bu harfler, mahreçlerinde sıkıştırıldıklarında bu sıfat ortaya çıkar. Bu harflerde vakfeden kişi sessiz vakfedemez mutlaka

²²⁸ Sibeveyhi, *age*, IV, 435- 436.

²²⁹ Sibeveyhi, *age*, IV, 436.

²³⁰ İbn Cinni, *age*, s. 62.

²³¹ El-Müberred, *age*, I, 194.

²³² Sibeveyhi, *age*, IV, 174.

²³³ Mekki b. Ebi Talip, *er-Riâye*, s. 124.

vakftan sonra bir ses duyulacaktır. Müşrabe harflerinde durulduğunda harfle birlikte ağızdan bir sesciğin çıkması ve dilin mahreçten uzaklaşmasıdır. Müşrabe harfleri mahreçlerinde sıkıştırılmıştır. Bu harfler kalkale harfleridir ki (ب د ط ج ق) harflerinden oluşur. Bu harflerde vakfeden kişi sessiz vakfedemez. Mutlaka vakıftan sonra bir ses duyulacaktır.”²³⁴

Sibeveyh ve İbn Cinni'nin (ض ذ ظ ز) harflerini de “Müşrabe” harflerinin içine dâhil ettiğini görüyoruz. Ama bu harflerde vakfedildiği zaman yukarıda zikredilen harfler kadar ses duyulmaz. Zira bu harfler mahreçlerinde çok sıkıştırılmamıştır, ²³⁵ açıklamalarıyla bu harflerde bulunan Müşrabe sıfatın kalkale harflerindeki kadar güçlü olmadığına dikkat çekmişlerdir.

Bir sonraki asırda (V. Hicri asır) tecvid ve kıraate dair eser veren Mekki b. Ebî Talib, Arapların 29 tane harften oluşan “Hurûf-u mu'ceme”ye ekledikleri fer'i harfler vardır ki bunlar, en Nunu'l-Hafife, el-Elifü'l-Mümale, içine (ز) sesi karışan (ص) Elif-i müfahhame, Hemzetü beyne beyne (hemze-i müsehhele), Kur'an'da yer almayan (ث) harfi ile (ج) harfi arasında telaffuz edilen bir harf, örneğin (غلامك) kelimesinin (غلامش) şeklinde telaffuzu gibi. İsimlerini verdiğimiz bu harfler telaffuzda başka harflere karışıyor, başka harflerin seslerinden bir kısmını taşımaktadırlar. İşte bu sebeple bu harflere de Müşrabe harfleri denmiştir²³⁶ şeklinde bir yaklaşımda bulunmuştur.

h- Nefh: Üfürme anlamındaki bu sıfat şöyle tarif edilmiştir: “Vakfedildikleri zaman üfürmeye benzeyen ses çıkaran harflerdir. Bu harfler göğüsten gelen bir sese sahip oldukları için sesleri kolay çıkar. İki ön dişler arasında açıklık vardır. Bundan dolayı bu harflerin üzerinde durulduğu/vakfedildiği zaman vızıltıya benzeyen bir ses çıkar ki, bu sese “nefh” denilir ve bu harfler (ض ذ ظ ز) harfleridir.”²³⁷ Hems sıfatına sahip olan (سكت فحته شخص) cümlesinde yer alan harflerin de “nefh” sıfatını taşıdıkları tezini savunan ve ortaya koyan Sibeveyh'dir.²³⁸

i-Mehtûte: “Suyun yere dökülmesi esnasında duyulan ses veya bir kişinin ayaklarının yere değmesi esnasında oluşan ses”²³⁹ anlamına gelen bu

²³⁴ Sibeveyhi, *age*, IV, 174; İbn Cinni, *age*, s. 63.

²³⁵ Sibeveyhi, *age*, IV, 174; İbn Cinni, *age*, s. 63.

²³⁶ Mekki b. Ebi Talip, *er-Riâye*, s. 111 ve 130.

²³⁷ Sibeveyhi, *age*, IV, 174.

²³⁸ Sibeveyhi, *age*, IV, 174.

²³⁹ *Mu'cemü'l-Vasit*, (عت) maddesi, s. 971.

kavram bir harfte bulunan gizlilik ve zayıflık sıfatıdır. Bu sıfat (هـ) harfinde bulunmaktadır.²⁴⁰

Sonraki dönem müellifleri bu sıfatı “hafâ” sıfatı olarak ele almışlar ve (هـ) harfine ilaveten med harfleri olan (اى و) harflerini de “hafâ” sıfatının içine dâhil etmişlerdir.²⁴¹

k- Tefeşşi: Harfin telaffuzu anında harfle birlikte sesin akması, sesin yayılmasıdır. Sesin yayılması, tefeşşi kavramıyla anlatılır ki ses ağızdan dışarıya fazla miktarda çıkmaktadır.²⁴²

İbn Düreyd, dilin kökünden çıkan harfleri açıklarken önce (ق) ve (ك) sonra (ج) sonra (ش) harfleri çıkar, der. (ق) ve (ك) bir kelimedede bir araya gelmez. Örneğin, (جك) ya da (كج) Arapların kelimasında yoktur. (قك) ve (كق) kelimeleri de yoktur. Ancak (ق) ile birlikte (ش) harfi olursa olabilir. Çünkü (ش) harfinde tefeşşi özelliği/sıfatı vardır. (ش) harfi dil kökünü aşar, ağıza doğru uzanır. Yani dil köküne yakın yerden başlar, dil ucuna ve ağızın içine doğru akar. Ses akışı meydana gelir.

Arapların konuşmasında (قش) mevcuttur. (قششئ الشيء بيدي قشًا) “Bir şeyi elinle devşirdiğin veya kazıdığın, sildiğin zaman” bu cümle kullanılır. (قشش) şeklinde de kullanılır.

Bir şeyden kurtulmak veya yara iyileştiği zaman (تقششئ القرحة) cümlesi kullanılır. Kâfirûn ve İhlas surelerine (المقششئين) denilir. Bu sureler, kişiyi nifaktan kurtardıkları için bu ad verilmiştir.²⁴³

El-Müberred *el-İdğam Fi'l-Mukarebe* konusunu ele alırken (ش) harfinin (ج) harfinde idğam edilebileceğini söyledikten sonra, diğer bir kanaatini de şöyle ifade eder: “(ش) harfi (ج) harfinin içinde idğam edilemez. Zira (ش) harfinde tefeşşi özelliği/sıfatı vardır, mahrecinde ses uzar ta ki (ط) harfinin mahrecine kadar.”²⁴⁴ El-Müberred harflerin sıfatları konusunda ele almadığı bu konuyu başka bir konuyu işlerken ele almıştır.

²⁴⁰ İbn Cinni, *age*, s. 64.

²⁴¹ Mekki b. Ebi Talip, *er-Riâye*, s. 127; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 204.

²⁴² Mekki b. Ebi Talip, *er-Riâye*, s. 175.

²⁴³ El-Müberred, *age*, I, 211.

²⁴⁴ İbn Düreyd, *age*, I, 21.

Sonuç

Harflerin mahreçleri ve sıfatları konusu ilk IV asırdaki dil otoriteleri tarafından titiz bir çalışmayla temellendirilmiş, harflerin mahreçleri ve sıfatları tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Arap dilinin erozyona uğramadan saf şekliyle konuşulduğu badiyedeki Arabın orijinal kullanımı ışığında harflerin mahreçlerinin ve sıfatlarının tespitinin yapılması, aynı zamanda Kur'an'ın doğru okunuşuna da büyük bir katkıda bulunmuştur. İlk dönemden sonra kaleme alınan eserlerde ve çağdaş yazarların eserlerinde yer alan mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûf konularının ilk dönem dilcileri tarafından tespit edilen yorumlara dayandığı görülmektedir.

Arapçanın fasih konuşulduğu bir dönemde harflerin mahreçleri ve sıfatlarının tespiti, Kur'an'ın lahn ile okunmasının önüne geçen en büyük âmidir. Dil bilimcilerin harflerin üzerinde yaptığı çalışmaları Kur'an'ın Allah tarafından yeryüzünde korunmasının bir tezahürü olarak görmekteyiz.

Halil b. Ahmed harfleri mahreçlerine göre sıraya koyarken ilk harf olarak (ع) harfini kabul etmiştir. Bu sebeple kitabının adını *Kitâbu'l-ayn* olarak isimlendirmiştir. Onun talebesi Sibeveyh ve diğer filologlardan el-Müberred, İbn Düreyd, İbn Cinni ise mahreç sırasına göre harfleri tertip ederlerken boğazın göğse bittiği yeri başlangıç kabul ederek (ا) harfinin veya hemzenin (ء) buradan çıktığını savunurlar.

Halil b. Ahmed bir diğer yaklaşımda bulunarak hemze (ء), boğazın dibinden çıkar, görüşüne sahip olmuş ama hemzenin çok rahatlıkla başka harflere dönüşebildiğini görünce birinci sıraya koymaktan istinkâf etmiştir.

Halil b. Ahmed dışındaki ilk dönem dilcileri ğunnenin mahreci, hayşum/geniz kovuğudur, şeklinde bir görüş ileri sürmemişler bunun yerine nûn-i hafife veya nûn-i hafıyye'nin mahreci, hayşum/geniz bölgesidir, yorumunu daha isabetli görmüşlerdir. "Nûn-i hafife" terimini kullanarak bu nûn'un harekeli nûndan ayrı olduğuna da dikkat çekmişlerdir. Halil b. Ahmed ise ğunne veya nun-i hafife terimlerine değinmemiştir.

Ayrıca Halil b. Ahmed, diğer dilcilerden farklı olarak med harfleri (ي ا ؤ) ve hemzenin ayrı bir mahreci olduğunu ve bu harflerin boğaz boşluğundan (cevf) çıktığını, bunun sonucu olarak da bu harflerin "hevaî harfler" olduğu tezini savunmuştur. Halil b. Ahmed'in talebesi Sibeveyh de dâhil olmak üzere diğer dil bilimciler med harflerinin mahreç bölgesini ayrı bir mahreç yeri olarak eserlerinde zikretmemişlerdir.

İbn Cinni harfleri sahih ve illetli harfler olmak üzere iki kısma ayırmış ve (ا ي و) harflerinin illet harfleri olduklarını, bu harflerin aynı zamanda med harfleri ve istitâle harfleri olduğuna da dikkat çekmiştir.

Yine ilk dönem dil bilimcilerinin sadece (ض) harfine ait bir sifattan söz ettiklerini de göremiyoruz. Bu müelliflerden Sibeveyh ve İbn Cinni (ض) harfinde (ز ظ ذ) harfleriyle birlikte Müşrabe sıfatının bulunduğunu söylemişlerdir.

Sibeveyh, el-Müberred, İbn Düreyd ve İbn Cinni'ye göre harflerin mahreç sayısı 16'dır. İçlerinde İbnü'l-Cezeri'nin de bulunduğu birçok tevid âlimine göre Halil b. Ahmed mahreçlerin sayısını 17 olarak tespit etmiştir, ancak bizim tespitimize göre Halil b. Ahmed'in tespit ettiği mahreç sayısı 14'tür. Halil b. Ahmed'e isnad edilen mahreç sayısının 17 olduğu şu tespite dayansa gerektir. Halil b. Ahmed'in talebesi Sibeveyh mahreç sayısını 16 olarak tespit etmiştir. Sibeveyh'in tespitinde med harflerine ait bir mahreç bölgesi zikredilmemiştir. Halil b. Ahmed ise (و ي ا) olarak bilinen med harflerinin hatta hemzenin cevftan/ağız ve boğaz boşluğundan çıktığını bu harflerin de bir mahrecinin olduğunu savunmuştur. Sibeveyh'in tespiti olan 16 mahreç bölgesine bir de med harflerinin mahreci etkilenince sayı 17'ye yükselmiş olmaktadır. Kanaatimizce sonra gelen müelliflerin Halil b. Ahmed'e nispetle mahreçlerin sayısını 17 olarak kabul ettiğinin altında yatan görüş budur.

İlk dönem dil bilimcileri harflerin mahreçleri ve sıfatları konusuna eserlerinde mutlaka yer vermişler, bu alanda temel kabul edilen hacimli eserlerinde bu konuları işlemişlerdir. Hatta günümüz tecvid ve kıraat kitaplarında harflerin sıfatları anlatılırken Müşrabe sıfatından bahsedilmediği halde ilk dönem dil bilimcilerin eserlerinde bu sifata yer vermişlerdir.

Sibeveyh mahreçleri bir sıra halinde bütün olarak işlemişken, el-Müberred ise sistematik değil, başka konularla beraber dağınık bir şekilde işlemiştir.

İbn Düreyd, mahreçler ve sıfatlar konusunu lugavi bir eser olan *Cemheretü'l-Lüğâ'* nın önsözünde işlemişken İbn Cinni ise, bu konuyu *Sirru Sinaati'l-İ'rab* adlı eserinde detaylı ve sistematik bir şekilde ele almıştır.

Harflerin sıfatları konusunda ilk dönem filologlarının yaptığı tespitler, sonraki dönemlerde tecvide dair kaleme alınan eserlerin temel referansı

olmuştur. Her ne kadar sonraki çalışmalarda harflerin sıfatlarına ilaveler yapılmış olsa da, ana çatıyı erken dönem dilcileri oluşturmuştur. Yine modern dil bilimcilerinin boğaz, ağız, ses telleri gibi organlarla ilgili çalışmalarında da erken dönem filologlarının etkisi görülmektedir.

İbn Cinni'den sonra hicri V. asrın başında tecvide dair müstakil eser veren Mekki b. Ebi Talip el-Kaysî ve Ebu Amr ed-Dânî de yukarıda adı geçen filologlardan önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

Sonuç olarak günümüz Tecvid kitaplarında yer alan mehâric-i hurûf ve sıfat-ı hurûf konularının hicri II. asırdan itibaren ele alınması, Tecvid'in en eski ilim dallarından biri olduğunu ve tali bir konu olmadığını gösterir.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995 I-III.

AHMED B. HANBEL, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992 I-VI.

ALİYYÜ'L-KÂRÎ, *el-Minehu'l-Fikriyye Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2009.

BULUT Ahmet, *Arap Dili Araştırmaları-I*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, th: Abdusselam Harun, Darul-fikir, I-II, Beyrut, 1968.

CEVHERÎ, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, th: Halil Me'mun Şeyha, Darul-Marife II. Baskı, Beyrut, 2007.

DÂNÎ, Ebu Ömer Osman b. Said b. Osman, *el-Muhkem fî Nakdi'l-Mesâhif*, th: Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

DÂNÎ, Ebu Ömer Osman b. Said b. Osman, *et-Tahdîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd*, th: Ğanim Kaddûrî el-Hamed, Daru Ammâr, Amman, 2000.

EZHERÎ, *Tehzîbu'l-Lüĝa*, th: Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Mısriyye, Mısır, 1964.

EZHERÎ, *Tehzîbu'l-Lüĝa*, th: Riyad Zeki Kasım, Darü'l-Marife, I. baskı, Beyrut, 2001, I-IV.

- ĞANİM KADDÛRÎ EL-HAMED, *ed-Dirâsâtü's-Savtiyye Inde Ulemai't-Tecvîd*, Matbaatü'l-Hulûd, I. Baskı, Bağdat, 1986.
- HAFEYÂN, Ahmed Mahmud, *Eşheru'l-Mustalahât fî Fenni'l-Edai ve İlmi'l-Kırâât*, Naşir: Muhammed Ali Beydûn, Darul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- HÂKÂNÎ, Musa b. Ubeydillah, *Kaside-i Hâkâniyye*, (Mecmu'ül-Mütûn fi'l-Kırâât ve't-Tecvid içinde) Mektebetü Halid b. Velid, I. BaskıYemen, 2008.
- HALÎL b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, th: Davud Sellum Süleyman el-Anbekî, Mektebetü Lübnân, I. Baskı, Beyrut, 2004.
- HAMZA HÜDÂYÎ, (Hamza-i Miskîn), *Tecvîd-i Edaiyye*, İzmir, 1301 (Mecmua İçerisinde).
- HÜSNİ ŞEYH OSMAN, *Güzel Kur'an Okuma* (Hakku't-Tilâveh), Çev: Yavuz Fırat, Fecr yayınları, Ankara, 2005.
- IŞIN, Ali Rıza, *Tecvid Dersleri Ders Notları*, Konya 1972.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *Sirru Sınâati'l-İ'rab*, th: Hasan Hindâvî, Darul-Kalem, Dımeşk, 1993.
- İBN DÜREYD, Ebubekir Muhammed b. Hasen b. Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğâ*, th: İbrahim Şemsuddîn, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 2005.
- İBN FARİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu'l-Mekâyis fi'l-Lüğâ*, th: Şihâbuddîn Ebu Amr, Daru'l-Fikr, II. Baskı, Beyrut, 1998.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, tashih: Ali Muhammed ed-Dabbâ', Darül-Fikr, Beyrut, ts. I-II.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, *Ğayetü'n-Nihâye fî Tabâkati'l-Kurrâ*, Neşreden: Gotthelf Bergstrasse, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1932, I-II.
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed (ö.711/1311). *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.s. I-XV.
- İNCE, Nazife Nihal, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, Aybil Yayınları, Konya, 2011.

Ali ÇİFTÇİ

KARAÇAM, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2013.

KASTALLÂNÎ, Şihâbuddîn, *Letâifu'l-İşârât*, th: Amir es-Seyyid Osman-Abdussabûr Şahin, Kahire, 1972.

MAĞNİSÎ, Ahmed b. Muhammed Mağnisâvî, *Terceme-i Cezerî*, İzmir, 1301. (mecmua içinde)

MAR'AŞÎ, Saçaklızade Muhammed b. Ebubekr, *Cühdü'l-Mukill*, th:Salim Kaddûrî el-Hamed, Daru Ammar II. Baskı, Amman.

Medicana Genel Sağlık Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1993.

MEKKÎ b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *er-Riaye li Tecvîdi'l-Kırâati ve Tahkîki Lafzi't-Tilaveh*, tah: Ahmet Hasan Ferhat, Daru Ammar, V. Baskı, Amman, 2008.

MUHAMMED MEKKÎ NASR, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfid fi İlmi't-Tecvîd*, tashih: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Darül-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut, 2008.

MEHMED ZİHNÎ, *el-Kavlü's-Sedîd fi İlmi't-Tecvîd*, Matbaai Amire, İstanbul, 1316.

MÜBERRED, Ebul Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Müktedab*, th: Muhammed Abdülhalik el-Udayme, Alemül-Kütüb, Beyrut, ts. I-IV.

RAĞİB EL-İSFEHÂNÎ, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'an*, th: Muhammed Seyyid Keylânî, Darul-Marife, Beyrut, ts.

SİBEVEYHÎ, Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, th: Abdusselam Muhammed Harun, Darul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I-V.

SUBHÎ, Salih. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, V.Baskı, Beyrut 1968.

ŞEKAKÎ, Rihab Muhammed Müfid, *Hilyetü't-Tilaveh fi Tecvîdi'l-Kur'an*, Editör. Eymen Rüşdi Süveyd, II. Baskı, Cidde, 2008.

ULUDAĞ, Süleyman, "Nefes" *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII.

ÜÇOK, Necip, Genel Fonetik Ana Çizgileri, A.Ü.D.T.C.F Yayınları, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul, 1951.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-belâğa*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1965.

bilimname XXXI, 2016/2, 178-180
Arrival Date: 03.10.2016, Publishing Date: 12.12.2016
doi: <http://dx.doi.org/10.21646/bilimname.2016.5>

AN EVALUATION OF THE PRONOUNCING-PLACES AND FEATURES OF LETTERS FROM THE PERSPECTIVE OF ARAB PHILOLOGISTS OF THE FIRST FOUR CENTURIES AFTER THE HIJRAH

Ali CIFTÇI^a

Extended Abstract

The subject of the uttering-places and features of the Arabic letters is one of the foremost topics that the first century Arabic philologists after the Hijrah addressed. Of the early period philologists, Khalil bin Aḥmad (d. 175/791), Sībawayh (d. 180/796) and, following them, Ibn Duraid (d. 321/933) and Ibn Jinnī (d. 392/1002) never failed to address the subject of the uttering-places and features of the Arabic letters in their books. Though the later philologists were influenced by the earlier ones, every philologist made his own original contributions.

Sībawayh, a pupil of Khalil bin Aḥmad, further advanced his teacher's studies on this topic. He first ascertained the pronouncing-places of letters. For him, the pronouncing-places number sixteen. Sibawayh made the hierarchy of letters in a way different from his teacher Khalil bin Aḥmad's by putting the letters *hā'* and *hamzah* in the bottom of the throat. Abū 'Uthmān al-Māzinī also examined the pronouncing-places and properties of letters, saying that every letter has a distinct pronouncing-place and thus every letter has a different pronouncing-place, thus forming different vocalization and speech. If the pronouncing-places of letters were the same, it would be impossible for man to speak. Therefore, the different pronouncing-places of letters and their different vocalization are given by God only to the human beings.

^a Asst. Prof., Konya Necmettin Erbakan University, aciftci@konya.edu.tr

Al-Mubarrad (d. 286/900), one of the leading philologists of the third century after Hijraj, discusses the pronouncing-places and properties of letters in his *al-Muqtaḍab*. After Sībawayh in his *al-Kitāb*, al-Mubarrad discussed in detail the pronouncing-places and properties of letters as well as those letters that are subject to elision and those that are not, etc. But he did not address these topics as systematically as did Sībawayh in his *al-Kitāb*. But al-Mubarrad, making original remarks, is a philologist of different approaches and a wide perspective. His remarks on the properties of letters shed a great deal of light for the subsequent philologists.

Ibn Duraid (d. 321/933) is another philologist who focused on the pronouncing-places and properties of letters. In the opening chapter of the first volume of his book *Jamharat al-Lughah*, the earliest alphabetically ordered Arabic lexicon, he first discussed the issue of the properties of letters and then their pronouncing-places. Though he cites his own views, he supports his views by quoting the grammarians. He dealt with the subject of the properties of letters unsystematically, digressing into the topic of the pronouncing-places of letters when discussing the properties of letters and digressing into the latter when discussing the former.

In the fourth century, we see Azharī (d. 370/980) as an influential philologist. He discussed the topic of the pronouncing-places and properties of letters in the first volume of his *Tahdhīb al-Lughah*, which he composed in the last days of his life. He adopted the method followed by Khalīl bin Aḥmad in his *Kitāb al-ʿAyn*, tracing most of his views back to Khalīl. He mentioned Khalīl's views in his book more than his own. Ibn Jinnī, one of the leading philologists of the fourth century, discussed the pronouncing-places and properties of letters in a systematic and clear way and in distinct chapters. He examined this topic in his *Sirru Ṣināʿat al-l'rāb*, discussing there at length the difference between the *alif* and the *hamzah*. He also drew upon Sībawayh's views. He also counts the number of the pronouncing-places of letters sixteen as did Sībawayh. This work, examining the Arabic phonetic, is one of the reference books for the scholars of the *Tajwīd* and Arabic grammar. All of these philologists were considerably influenced by Khalīl bin Aḥmad, because he is an authoritative scholar on this topic.

The linguistic authorities covered a great distance in ascertaining the pronouncing-organs and their functions. These studies, dating back to the years prior to the corruption of the purity of Arabic, have never lost their importance. Another point of distinction for Khalīl bin Aḥmad is that he

discovered that the letters of *madd* (intonation) also have pronouncing-places and they are supposed (*muqaddar*) pronouncing-places.

The Arabic philologists followed a systematic way in discussing the properties of letters. They first discussed the contradictory properties and then the non-contradictory ones. They employed different terms in discussing the properties. For instance, Sibawayh and Ibn Jinnī referred to the property of *qalqalah* with the term *mushrabah*. They used the term *khafā'* instead of *makhfūfah*. If we examine the chapters of the works on the pronouncing-places and properties of letters that are composed in the later periods, we see that they reiterate the same information as occurred in the earlier ones, making very little additions.

In the fifth century after the Hijrah when the books of *Tajwīd* started being composed as well as in the following centuries, the subject of the pronouncing-places and features of letters tended to develop in the direction of the comments by the earlier philologists. It is a fact that this topic makes up the real subject of *Tajwīd*.

Keywords: Sound, Khalil b. Aḥmad, Letter, Pronouncing-places, al-Mubarrad

